

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ Див.: *Martin Terry*. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. — Cornell University Press. — Ithaca and London. — 2001.

² В цьому контексті не можна не побачити певної її спорідненості з доктриною російських чорносотенців про російську народність як збиранку землі російської та “устроительницу российской державы”, націю державну, панівну, “первенствующую”, див.: *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М., 2001. — С. 163.

³ *Martin Terry*. The Affirmative Action Empire... — P. 432.

⁴ Правда. — 1936. — 1 февраля.

⁵ Див.: *Авторханов А.* Империя Кремля. — Минск—Москва, 1991; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина... — С. 162—164; *Кантелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5.

⁶ З початку 40-х років з кремлівського олімпу зникають повністю євреї, а поодинокі українці з’являються тут лише після війни — у 2-й пол. 40-х рр. Див.: *Винишевский А.* Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 351.

⁷ Щодо проблем дослідження радянської соціальної ідентичності див.: *Fitzpatrik Sheila*. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Rus-

sia. in Fitzpatrick Sheila. Ed. *Stalinism: New Approaches*. — London, 2000. — P. 20—46; *ibid.* *Davies Sarah*. “Us against them”: social identity in Soviet Russia, 1934—41. — P. 47—70.

⁸ Див.: *Сталин И.В.* Собрание сочинений. — Т. 13. — С. 39; див. також: *Кос-тырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М., 2001. — С. 140—177.

⁹ Цит. за: *Уткин А.* Россия над бездной: 1918—декабрь 1941. — Смоленск, 2000. — С. 119.

¹⁰ *Молотов В.М.* Статьи и речи. — М., 1937. — С. 91.

¹¹ Беседа тов. Сталина с немецким писателем Эмилем Людвигом. — М., 1938. — С. 3—4.

¹² *Ватлин А.* Смерть Коминтерна // *Родина*. — 1991. — С. 84.

¹³ Див.: *Уткин А.* Россия над бездной... — С. 119.

¹⁴ Про ідейні витоки, що призвели до зростання ідеології більшовизму з російським націоналізмом, див.: *Агурский М.* Идеология национал-большевизма. — Париж, 1980.

¹⁵ *Волин Б.* Великий руський народ // *Большевик*. — 1938. — № 9. — С. 38; *Сталин И.* Марксизм и национальный вопрос (1913). Див.: *Martin Terry*. Modernisation or Neo-Traditionalism: Ascribed Nationalities and Primordialism / in Fitzpatrick Sheila. Ed. *Stalinism: New Approaches*. — London, 2000. — P. 348. На думку Мартена Т., сталінський примордіалізм витікав із ряду прагматичних чинників. Водночас його слід розглядати також у контексті здійснюваної більшовиками модернізації. Однак, позаяк ця модернізація була скоріше теорією їхніх намірів, неотрадиціоналізм був обраний сталінським керівництвом у якості теорії і практики “непередбачених наслідків”. Див.: *Martin Terry*. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. — Cornell University Press. — Ithaca and London. — 2001. — P. 432.

¹⁶ *Ibid.* — P. 451.

¹⁷ Див.: *Краткий курс истории СССР* (Под редакцией А.В.Шестакова). — М., 1937.

¹⁸ Щодо формування сталінською масовою культурою російської національної ідентичності див.: *Brandenberger David*. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931—1956. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002. — 378 pp.

¹⁹ *Авторханов А.* Империя Кремля. — Минск—Москва, 1991. — С. 17. Див. про це також: *Tillet Lowell*. The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. The University of North Carolina Press. Chapel Hill, 1969; *Yekelchik Serhy* Stalinist Patriotism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian “Heroic past”? 1939—1945. // *Kritika*. — vol. 3. — #1. — 2002. — PP. 51—80.

²⁰ *Багдасарян В.* Образ врага в исторических фильмах 1930—1940-х годов // *Отечественная история*. — 2003. — № 6. — С. 35.

²¹ Див.: *Эйзенштейн С.* Патриотизм — наша тема // *Кино*. — 1938. — № 3—4. — 11 ноября.

²² *Илизаров Б.С.* Тайная жизнь Сталина. По материалам библиотеки и архива. К историософии сталинизма. — М., 2002. — С. 53.

²³ Див. про це докладніше: *Багдасарян В.* Образ врага в исторических фильмах 1930—1940-х годов...

²⁴ Див.: *Дейвис Н.* Європа. Історія. — К., 2000. — С. 1025—1026.

²⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 600. — Арк. 17.

²⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАС-П). — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 165. — Арк. 105.

- ²⁷ Дусавитський Г. Соціалістичний патріотизм... — С. 49.
- ²⁸ Весенин Е.Н. Советский патриотизм. — М., 1938. — С. 61.
- ²⁹ Див. про це: *Brandenberger D.* Soviet Social Mentalite and Russocentrism on the Eve of War, 1936—1941 // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas.* — 48(2000). — P. 391.
- ³⁰ Див.: *Brandenberger D.* Soviet Social Mentalite... — P. 388; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 120. — Спр. 348. — Арк. 63—65.
- ³¹ До речі, розпуск Комінтерну серйозно обговорювався сталінським керівництвом вже у 1940 р., проте його вирішили відкласти, щоб це не виглядало, як очевидна поступка німцям. Див.: *Костирченко Г.* Тайная политика Сталина... — С. 194.
- ³² Россия. — 1992. — № 25(84). — 17—23 июня; Оглашению не подлежит: СССР и Германия. 1939—1941. Документы и материалы / Сост. Ю.Фельштинский. — М.: Московский рабочий, 1991. — С. 29—31; *Безыменский Л.А.* Гитлер и Сталин перед схваткою. — М.: Вече., 2000. — С. 271.
- ³³ Див.: *Rossi A.* Deux ans d' Alliance germano-sovietique. Paris, 1949, p. 90. Цит. за: *Вишневецький А.* Серп и рубль.. — С. 380.
- ³⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 73. — Арк. 129.
- ³⁵ Там само. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 7.
- ³⁶ Див.: Полевой устав РККА. — М., 1939. — С. 4.
- ³⁷ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 7.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Про неспрацювання інтернаціоналістських гасел радянської пропаганди свідчили такі характерні настрої червоноармійців: “Війна, яку ми ведемо з Фінляндією, є несправедливою, фінський народ не бажає, щоб ми управляли Фінляндією, тому він втікає у ліси і не зустрічає нас як визволителів”. Див.: Там само. — Оп. 39. — Спр. 89. — Арк. 63.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 7.
- ⁴¹ Там само. — Ф. 25880. — Оп. 4. — Спр. 5. — Арк. 436.
- ⁴² РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 11.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Слід зазначити, що на квітневій 1940 р. нараді в ЦК ВКП(б), де розглядалися наслідки війни у Фінляндії, пролунали пропозиції щодо реабілітації старих російських генералів. Военний теоретик Б. Шапошніков висловився проти огульної критики російської армії, назвавши це “нісенітницею, яку треба відкинути геть”. Див.: *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах... — С. 71. На цій нараді було також висунуто ідею запровадження в Червоній армії генеральських звань, і 7 травня 1940 р. вона була реалізована на практиці. 4 червня того ж року 556 осіб отримали генеральські, 116 — адміральські звання. Див.: *Ганичев П.П.* Воинские звания. — М., 1989. — С. 61. А ось пропозиція створити в РСЧА гвардію, що її висунув командир 50-го стрілецького корпусу К. Гореленко, викликала різке заперечення Сталіна. Див.: РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 165. — Спр. 75. — Арк. 187; Див. також: *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах... — С. 69. Запровадження генеральських звань, з огляду на радянську ідеологію, стало досить сміливим кроком, адже під час громадянських воєн офіцери і генерали розглядалися як найзапекліші “класові вороги”. На червоноармійському рівні запровадження генеральських звань було зустрінуте без особливого ентузіазму. Подекуди цей захід розглядався в контексті обмеження владою соціальних свобод: “Ленін дав свободу — зараз її відібрали. Все повертається на старий лад: спочатку ввели звання генеральське, потім 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень”. — Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 90. — Арк. 292—293. “В СРСР гірше жити, ніж у капкраїнах. У Червоній армії тепер уже теж є генерали, а попи—політруки”. — Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 4191. — Арк. 265.
- ⁴⁶ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 262.

- ⁴⁷ Там само. — Арк. 263.
- ⁴⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 27. — Арк. 56.
- ⁴⁹ Див. РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 27. — Арк. 1—17, 54—71.
- ⁵⁰ *Дусашицький Г.* Соціалістичний патріотизм // Більшовик України. — 1940. — № 3—4. — С. 49.
- ⁵¹ *Кокошин А.А.* Армия и политика. Советская военно-политическая и военно-стратегическая мысль, 1918—1991 годы. — М., 1995. — С. 117.
- ⁵² *Невежин В.* Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии “священных боев”, 1939—1941 гг. — М., 1997.
- ⁵³ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 70. — Арк. 246.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 74. — Арк. 149.
- ⁵⁵ Там само. — Ф. 36. — Спр. 3792. — Арк. 310.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 74. — Арк. 161.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 153.
- ⁵⁸ Там само. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 310.
- ⁵⁹ Там само. — Оп. 39. — Спр. 74. — Арк. 134.
- ⁶⁰ Там само. — Оп. 36. — Спр. 3592. Арк. 266.
- ⁶¹ Там само. — Оп. 39. — Спр. 74. — Арк. 149.
- ⁶² Там само. — Арк. 272.
- ⁶³ Там само. — 40334. — Оп. 1. — Спр. 300. — Арк. 276.
- ⁶⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 74. — Арк. 128.
- ⁶⁵ Там само. — Оп. 36. — Спр. 3773. — Арк. 109.
- ⁶⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 165. — Арк. 35.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 38.
- ⁶⁸ Див. прим.: Доповідні записки про реагування населення УРСР на події міжнародного і внутрішнього життя за 1939 р.: Державний архів Служби безпеки України. (Далі ДАСБУ.) — Ф. 16. — Оп. 32. — Спр. 54.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 56.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 57.
- ⁷¹ Там само. — Оп. 33. — Спр. 57. — Арк. 1—2.
- ⁷² Там само. — Спр. 52. — Арк. 256.
- ⁷³ *Werth A.* Russia at War. 1941—1945. — London, 1964. — P. 590.
- ⁷⁴ ДАСБУ. — Ф. 16. — Оп. 32. — Спр. 54. — Арк. 68.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 125.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 53.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 127.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 169—170.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 134.
- ⁸¹ Там само. — Спр. 52. — Арк. 185.
- ⁸² Там само. — Спр. 54. — Арк. 97.
- ⁸³ Там само. — Спр. 54. — Арк. 132—133.
- ⁸⁴ *Токарев В.А.* Советское общество и польская кампания 1939: “романтическое ощущение войны” // Человек и война. Война как явление культуры. — М., 2001. — С. 403.
- ⁸⁵ *Сталин И.В.* Промова на нараді начскладу РСЧА при ЦК ВКП(б), присвячена збиранню досвіду бойових дій проти Фінляндії (14—17 квітня 1940 р.). Див. *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929—1941): боевой опыт и военная политика. — Ярославль, 1999. — С. 200.
- ⁸⁶ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 91. — Арк. 17. Як зазначає американська дослідниця Ш. Фіцпатрік, під час колективізації в селі утворився стійкий ворожий образ Сталіна. Селяни бажали смерті її головному організатору,

сподівалися на скасування сталінського режиму та провал колективізації, бодай ціною війни та іноземної інтервенції. Практично упродовж усіх 30-х рр. в селі мусувалися чутки про те, що незабаром розпочнеться війна і колгоспи розженуть. “І дійсно, — зазначає дослідниця, — коли почалася війна, багато селян на окупованих землях України і Півдня Росії спочатку вітали загарбників, чи принаймні були згодні терпіти їх в надії, що вони знищать колгоспи”. Див.: *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. — М., 2001. — С. 320—348, 351.

⁸⁷ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 593. — Арк. 24.

⁸⁸ Большая Советская Энциклопедия. — М., 1935. — Т. 59. — С. 816—819.

⁸⁹ Там само. — С. 817. Див про це докладніше *Гриневиц В.* Як Гетьман-зрадник став героєм // Пам’ятки України. — 1991. — № 5. — С. 4—7.

⁹⁰ *Сталин И., Жданов А., Киров С.* Замечания по поводу конспекта учебника истории СССР // К изданию истории. — М., 1946.

⁹¹ *Федотов Г.* Александр Невский и Карл Маркс // Вопросы философии. — 1990. — № 8. — С. 157—158.

⁹² Див. прим.: *Петровський М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. 1648—1654 рр. (1939); *Його ж.* Военное прошлое украинского народа (1939); *Його ж.* Иван Богун (1941); *К. Гуслистий.* Нариси з історії України. Вип. 3. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в др. пол. XVI— і першій пол. XVII ст. 1569—1639 рр. — К., 1941 тощо.

⁹³ Див., напр.: Там само. — С. 217. Під час війни з Німеччиною образ польської окупації подавався як “епопея насильства й кривавого розбою, що розцвів на Україні в умовах колонізації України польсько-ляхетськими окупантами”. Див.: *Юшков Л., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К.* Історія України, т. 1. — Уфа, 1943. — С. 183, 185. Див. про це також: *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. — № 3—4. — 1998. — С. 113—124.

⁹⁴ *Сталин И.* Украинский узел // Известия ВЦИК. — 1918. — 14 марта.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ У 1938 р. пам’ять про М.Щорса увічнила і опера Б.Лятошинського “Щорс”.

⁹⁷ Цит. за: *Bilinsky Y.* The Second Soviet Republic: The Ukraine After World War II. — New Brunswick. — N.J.: Rutgers University Press, 1964. — P. 191.

⁹⁸ Виступ першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Грушецького на урочистих зборах в Дніпропетровську, присвячених 125-річчю з дня народження Т.Г.Шевченка. : Державний архів Дніпропетровської області (Далі: ДАДО) — Ф. 19. — Оп. 3. — Спр. 292. — Арк. 2.

⁹⁹ *Троцкий Л.* Об украинском вопросе // Комсомольское знамя. — 1990. — 2 ноября. Ця стаття була надрукована в “Бюллетене опозиції (большевиків-ленінцев)”. — 1939. — Май—юнь.

¹⁰⁰ Там само. — Спр. 604. — Арк. 98—99.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 99.

¹⁰² Див.: Там само. — С. 100, 98.

¹⁰³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 604. — Арк. 111.

¹⁰⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 602. — Арк. 55.

¹⁰⁵ Там само. — Спр. 610. — Арк. 115.

¹⁰⁶ У цей період М. Хрущов і інші представники партійної і творчої української еліти почали використовувати по відношенню до українського народу словосполучення-титул “великий український народ”. Див.: *Бабій Б.М.* Возз’єднання Західної України з Українською РСР. — К.: Академія наук Української РСР. —

1954. — С. 174, 183. У лютому 1940 р. М. Хрущов застосував це словосполучення у здравиці, якою він закінчив свій виступ на нараді передовиків сільського господарства. Див.: *Більшовик України*. — 1940. — № 3. Звучало воно і на XV з'їзді КП(б)У 13—17 травня 1940 р. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 604. — Арк. 13.
- ¹⁰⁷ Бойовий наказ № 1 Військової ради Білоруського фронту від 15 вересня 1939 р. Див.: РДВА. — Ф. 35086. — Оп. 1. — Спр. 190. — Арк. 1—4.
- ¹⁰⁸ Катинь: пленники необъявленной войны. — М., 1997. — С. 64.
- ¹⁰⁹ *Gross J.I. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland Western Ukraine and Western Belorussia.* Princeton, NJ, 1988.
- ¹¹⁰ РДВА. — Ф. 25880. — Оп. 4. — Спр. 35. — Арк. 524.
- ¹¹¹ Див. про це *Ковалюк В.Р.* Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни (вересень 1939—червень 1941 рр.). Дис. на здоб. вчен. ступ. канд. істор. наук. — Чернівці, 1994.
- ¹¹² Органи ГБ ССРСР в Великій Отчественной войне. Сборник документов. В 2-х кн. — Кн. 1. Накануне (ноябрь 1939—декабрь 1940). — М., 1995. — С. 70—73. *Іллюшин І., Пиєнников О.* Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень—жовтень 1939). // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — № 2—4. — 2000. — С. 424—433.
- ¹¹³ Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна ХХ століття... — С. 145—148.
- ¹¹⁴ Російський державний військовий архів (Далі — РДВА). — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3370. — Арк. 370.
- ¹¹⁵ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* 1939. Західні землі України. — С. 110—111.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 111.
- ¹¹⁷ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 160.
- ¹¹⁸ Там само. — Арк. 167.
- ¹¹⁹ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Зазнач. праця. — С. 123—124.
- ¹²⁰ Там само. — С. 124.
- ¹²¹ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 167.
- ¹²² Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 303.
- ¹²³ Постанова Військової ради Українського фронту про створення Комітету з організації та проведення виборів до Українських Народних Зборів // *Комуніст*. — 1939. — 9 жовтня.
- ¹²⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 303.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 96. Дислокована в Галичині 6-та армія виділила для роботи в округах і на дільницях виборчих комісій 226 відповідальних партпрацівників, а також 1572 агітатора. Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 8.
- ¹²⁷ *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах... — С. 110.
- ¹²⁸ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 8.
- ¹²⁹ Там само. — Арк. 18.
- ¹³⁰ *Історія України*. (керівник авторського колективу Ю.Зайцев). — Львів, 1996. — С. 289.
- ¹³¹ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є.* Зазнач. праця. — С. 127.
- ¹³² Там само. — С. 128.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 21; Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 416.
- ¹³⁵ Там само. — Спр. 3370. — Арк. 408.
- ¹³⁶ Там само. — Спр. 3588. — Арк. 26.
- ¹³⁷ Там само. — Арк. 93.

- ¹³⁸ Там само. — Арк. 26.
- ¹³⁹ Там само. — Спр. 3370. — Арк. 407.
- ¹⁴⁰ Там само. — Арк. 408.
- ¹⁴¹ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 416.
- ¹⁴² Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3774. — Арк. 73.
- ¹⁴³ Там само. — Спр. 3370. — Арк. 409.
- ¹⁴⁴ Там само. — Спр. 3774. — Арк. 73.
- ¹⁴⁵ Там само. — Спр. 3370. — Арк. 409.
- ¹⁴⁶ Там само. — Арк. 408.
- ¹⁴⁷ Там само. — Спр. 3774. — Арк. 73.
- ¹⁴⁸ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 20.
- ¹⁴⁹ Там само. — Арк. 420.
- ¹⁵⁰ Там само. — Спр. 3792. — Арк. 150.
- ¹⁵¹ Там само. — Спр. 3388. — Арк. 43.
- ¹⁵² Там само. — Ф. 34912. — Оп. 1. — Спр. 521.
- ¹⁵³ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 138.
- ¹⁵⁴ Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 47.
- ¹⁵⁵ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 287.
- ¹⁵⁶ Розквіт економіки західних областей УРСР (1939—1964 рр.). — Львів, 1964. — С. 28.
- ¹⁵⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 604. — Арк. 102.
- ¹⁵⁸ Там само. — Спр. 627. — Арк. 217.
- ¹⁵⁹ Там само. — Арк. 24.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Під час роботи XV-го з'їзду М.Хрущов висміяв політпрацівників з ОдВО за, на його думку, надмірні вимоги при перевірці політичних знань комуністів. “Вони запитують, з яких слів починається і якими закінчується Комуністичний Маніфест, — риторично і навіть з викликом зазначав Хрущов, — а я й сам не пригадую, з яких”. Отож лідер українських комуністів прямо давав зрозуміти молодим партійним кадрам, що їхнє знання засадничих основ марксизму є, по суті справи, неважливим. Див.: Там само. — Арк. 60.
- ¹⁶² Див.: *Розенблат Е.* Антисемітизм и политика Советской власти в Западных областях Беларуси в 1939—1941 годах (на примере Пинской области) // *Вестник Еврейского Университета в Москве.* — № 3 (16). — 1997. — С. 61—72.
- ¹⁶³ Державний архів Львівської області (ДАЛО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 133.
- ¹⁶⁴ Там само. — Арк. 134.
- ¹⁶⁵ Там само. — Арк. 135.
- ¹⁶⁶ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 287.
- ¹⁶⁷ Про економічні перетворення радянської влади в Західній Україні див.: *Keith Sword.* Soviet Economic Policy in the Annexed Areas. — PP. 86—101; *David R. Marples.* The Ukrainians in Eastern Poland under Soviet Occupation, 1939—1941: A Study in Soviet Rural Policy. — PP. 236—252 // *In The Soviet Take Over of the Polish Eastern Provinces, 1939—1941.* — London, 1991; *David R. Marples.* Stalinism in Ukraine in the 1940-s. — Edmonton, 1991. — PP. 27—33.
- ¹⁶⁸ *Magocsi P. R.* A History of Ukraine. — Toronto, 1996. — P. 618.
- ¹⁶⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 602. — Арк. 60.
- ¹⁷⁰ Там само. — Спр. 627. — Арк. 75.
- ¹⁷¹ *Magocsi P. R.* A History of Ukraine... — P. 618.
- ¹⁷² Радянська Буковина 1940—1945. Документи й матеріали. — К., 1967. — С. 53.

- ¹⁷³ Мусієнко І. Політичні репресії на північній Буковині // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — № 2. — 2000. — С. 476.
- ¹⁷⁴ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Знач. праця. — С. 136.
- ¹⁷⁵ ДАЛО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 77.
- ¹⁷⁶ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 184.
- ¹⁷⁷ Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 226—227; Радянська Україна (Станіслав). — 1939. — 4 жовтня.
- ¹⁷⁸ Там само. — Оп. 29. — Спр. 394. — Арк. 234.
- ¹⁷⁹ Там само. — Спр. 394. — Арк. 235.
- ¹⁸⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 627. — Арк. 21.
- ¹⁸¹ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 216.
- ¹⁸² Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 303.
- ¹⁸³ Там само. — Ф. 40780. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 146—147.
- ¹⁸⁴ Там само. — Арк. 146.
- ¹⁸⁵ Там само. — Арк. 147.
- ¹⁸⁶ Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история. — 1989. — № 2. — С. 29.
- ¹⁸⁷ Кондратюк К., Кондратюк С. Репресії органів НКВС проти населення західних областей // Наукові зошити Львівського національного Університету ім. І.Франка. Історичний факультет. — Вип. № 3. — 2000. — С. 149.
- ¹⁸⁸ Там само.
- ¹⁸⁹ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Знач. праця. — С. 139; Про репресії радянської влади в Західній Україні див.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний і історико-правовий аналіз. У 2-х тт. — К., 1994.
- ¹⁹⁰ Про антипольську пропаганду див.: Невежин В.А. Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии «священных боёв», 1939—1941. — М., 1997. — С. 67—80; Токарев В.А. «Кара панам! Кара!»: Польская тема в предвоенном кино. 1939—1941 годы // Отечественная история. — № 6. — 2003. — С. 47—59.
- ¹⁹¹ Див.: Катюнь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы. — М., 1999. — С. 14.
- ¹⁹² РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 186; Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 223.
- ¹⁹³ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 186.
- ¹⁹⁴ Там само.
- ¹⁹⁵ Там само. — Арк. 414; Там само. — Спр. 4245. — Арк. 244.
- ¹⁹⁶ Там само. — Арк. 184.
- ¹⁹⁷ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 237.
- ¹⁹⁸ Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 463.
- ¹⁹⁹ Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 228.
- ²⁰⁰ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 237. — Арк. 266. В іншому документі названо серед загиблих батька, 3 синів і доньку. — див.: Там само. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 73. — Арк. 51.
- ²⁰¹ Див.: РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 269.
- ²⁰² Там само. — Арк. 246.
- ²⁰³ Там само. — Арк. 269. Див. також: Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... — С. 110.
- ²⁰⁴ Див.: Катюнь. Пленники необъявленной войны... — С. 5, 7, 24.
- ²⁰⁵ Magocsi P. R. A History of Ukraine. — P. 630.
- ²⁰⁶ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996.

- ²⁰⁷ *Gross J. I.* Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton. — NJ, 1988. — PP. 226—229, 234—235.
- ²⁰⁸ *Мусієнко І.* Політичні репресії на Північній Буковині... — С. 473.
- ²⁰⁹ Там само. — С. 479.
- ²¹⁰ Там само. — С. 480.
- ²¹¹ Там само. — С. 482.
- ²¹² Там само. — С. 474.
- ²¹³ Там само. — С. 478.
- ²¹⁴ *Соколов Б.* Тайны Второй мировой войны. С. 152—153. І все ж, згідно з даними НКВС з 1940 р. — по 6 червня 1941 р., за кордон втекли 3302 особи. Див.: *Мусієнко І.* Політичні репресії на північній Буковині... — С. 478.
- ²¹⁵ Від 20 до 30 тисяч українських активістів покинуло Україну. Див.: *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1992. — С. 393.
- ²¹⁶ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3774. — Арк. 64.
- ²¹⁷ *Dallin A.* German Rule in Russia. A Study in German Occupation Poli- cy. — London, 1964. — P. 116.
- ²¹⁸ Там само.
- ²¹⁹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 53.
- ²²⁰ У вересні 1941 р. в тилкових районах СРСР перебувало 389 382 громадянина Польщі — українців, білорусів, євреїв, поляків. Їх надалі було використано радянською владою для формування польських армій (генерала В. Андерса — 119 865 осіб, генерала З. Берлінга — 37 000 осіб). У 1944 р. серед тих 221 тисячі польських громадян, які ще залишилися на території Радянського Союзу, було 81 217 євреїв. Див.: Державний архів Російської Федерації (надалі — ДАРФ). — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 380—381.
- ²²¹ Порядок переселення визначався на основі Угоди між урядами СРСР і Німеччини від 16 листопада 1939 р. “Про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла до зони державних інтересів СРСР”. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 7308. — Арк. 1—15.
- ²²² Впродовж 1939—1941 рр. з країн Балтики, Балкан, Італії, СРСР було переселено 1 млн 30 тисяч етнічних німців. Див.: Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. — К., 1997. — С. 359.
- ²²³ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 16—17.
- ²²⁴ *Гриневиц В.А.* Українські німці в період Другої світової війни. (1939—1945 рр.) // Діалог: Україна — Німеччина. — 2000. — № 1. — С. 158.
- ²²⁵ *Magocsi P. R.* A History of Ukraine. — P. 630.
- ²²⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 627. — Арк. 195.
- ²²⁷ Українська служба “ВВС”. Програма від 28 червня 2000 р.
- ²²⁸ Нині у складі Чернівецької області.
- ²²⁹ Краткая Еврейская Энциклопедия. — Иерусалим, 1976. — Т. 1. — С. 557—558.
- ²³⁰ The Soviet “Transfer” of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945—1946. Introduced and annotated by Mordechai Altshuler // Jews in Eastern Europe. — 1998. — N 2. — P. 56.
- * У 1948 р. РПЦ дарувала автокефалію Православній церкві у “демократичній Польщі”.
- ²³¹ *Дорошенко Дмитро.* Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 59.

- ²³² *Кучерена Микола*. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919—1939 рр.) // У кн.: Україна — Польща: важкі питання. — Варшава, 1998. — С. 23.
- ²³³ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 24—28.
- ²³⁴ *Дорошенко Дмитро*. Знач. праця. — С. 61, 62.
- ²³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 30.
- ²³⁶ Там само. — Арк. 47.
- ²³⁷ Там само. — Арк. 56.
- ²³⁸ Історія християнської церкви на Україні. (Релігієзнавчий довідковий нарис). — К., 1992. — С. 72.
- ²³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 2.
- ²⁴⁰ Там само. — Спр. 145. — Арк. 55.
- ²⁴¹ Там само. — Арк. 67—69.
- ²⁴² Там само. — Арк. 83.
- ²⁴³ Путиами истории. (Общерусское, национальное, духовное и культурное единство на основании данных науки и жизни). — Нью-Йорк, 1979. — Т. 2. — С. 30—33.
- ²⁴⁴ *Гордієнко Володимир*. Сталінізм і українська Греко-католицька церква. — У кн.: Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького. — Львів, 1990. — С. 44.
- ²⁴⁵ *Теодорович Н.* Ліквідація Греко-католицької церкви в СРСР // Український збірник. — Мюнхен, 1960. — Книга 17. — С. 79.
- ²⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 97, 97 зв.
- ²⁴⁷ Там само. — Арк. 108.
- ²⁴⁸ *Ковалюк В.Р.* Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 — червень 1941 р.) // УІЖ. — 1993. — № 2—3. — С. 11.
- ²⁴⁹ *Теодорович Н.* Знач. праця. — С. 79.
- ²⁵⁰ *Швагуляк М.М.* Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. — У кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність // Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 1. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 169—170.
- ²⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 14.
- ²⁵² *Заборовський Я.Ю.* Митрополит Андрей Шептицький. — У кн.: Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького. — Львів, 1990. — С. 45.
- ²⁵³ Вільне слово. — 1941, 12 липня.
- ²⁵⁴ *Ковалюк В.Р.* Знач. праця. — С. 12—13.
- ²⁵⁵ *Теодорович Н.* Знач. праця. — С. 80.
- ²⁵⁶⁻²⁵⁷ *Верига В.* Втрати ОУН в часі Другої світової війни. — Торонто, 1991. — С. 39.
- ²⁵⁸ *Архімандрит Іларіон*. Тяжкі завдання Українського Архієрея. — Холм, 1940. — С. 12—20.
- ²⁵⁹ *Митрополит Іларіон*. Ідеологія Української Церкви. — Холм, 1944. — С. 7.
- ²⁶⁰ Митрополит Українських Церков. — Т. 1. — С. 618, 620.
- ²⁶¹ *Александр (Толстомятов), єпископ*. В Бозе почивий патріарх Сергій. — У кн.: Патріарх Сергій і його духовне наследство. — М., 1997. — С. 227.
- ²⁶² *Савчук Борис*. За українську церкву. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 100, 101.
- ²⁶³ *Борщевич Володимир*. Автономна Православна церква на Волині. — С. 46.
- ²⁶⁴ *Шаповал Ю.* Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — С. 46.
- ²⁶⁵ *Борщевич Володимир*. Знач. праця. — С. 43, 44.
- ²⁶⁶ Волинь. — 1942, 22 березня.

- ²⁶⁷ Там само.
- ²⁶⁸ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). — Книга III. — К., 1999. — С. 53.
- ²⁶⁹ *Холодницький В.Ф.* До питання політичних репресій на Буковині в 1940—1941 рр. — У кн.: Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки / Матеріали міжнарод. наук. конф (15—16 вересня 1994 р.). — К., 1998. — С. 123.
- ²⁷⁰ Воля Покуття. — 1943, 9 травня, 25 квітня.
- ²⁷¹ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // Нариси історії нової України. — Львів, 1991. — С. 65.
- ²⁷² Український націоналіст. — Рік I. Ч. 1. — Вересень 1933. — С. 4.
- ²⁷³ Непогасний огонь віри. Зб. на пошану пол. А. Мельника, Голови ПУН. — Париж, 1974. — С. 560.
- ²⁷⁴ Там само. — С. 658.
- ²⁷⁵ *Андрієвський Д.* Політика націоналізму // Розбудова нації. — 1930. — № 7—8. — С. 157.
- ²⁷⁶ *Онацький Є.* У вічному місті. Роки 1931—1932. — Торонто, 1981. — С. 346.
- ²⁷⁷ *Андрієвський Д.* Назв. праця. — № 9—10. — С. 223.
- ²⁷⁸ Бюлетень Крайової Екзекутиви Організації Українських Націоналістів на Західних Українських Землях. — 1932. — № 7—8. — С. 7.
- ²⁷⁹ *Сціборський М.* Націократія. — Париж, 1935. — С. 37.
- ²⁸⁰ Див.: *Бутко Сергій.* Україна і Росія в геополітичних побудовах ООН у міжвоєнний період. — У кн.: Історико-географічні дослідження в Україні / Зб. наук. праць. — К., 2001. — Число 5. — С. 239—243.
- ²⁸¹ Політична програма й устрій Організації Українських Націоналістів. — [Б.м.]. 1940 — С. 31.
- ²⁸² *Миرون Д. (Максим Орлик).* Ідея і чин України. — Б/м, 1941. — С. 118.
- ²⁸³ На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів. — К., 1993. — С. 454.
- ²⁸⁴ Цит. за кн.: *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998. — С. 108.
- ²⁸⁵ Там само.
- ²⁸⁶ На зов Києва. — С. 455.
- ²⁸⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. — Т. 1. Накануне. — Кн. первая (ноябрь 1938 — декабрь 1940 г.). — 1995. — С. 283—287.
- ²⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 931. — Арк. 104.
- * Висунуте ним гасло “Свобода людині і народам” увійшло до політичних постанов П Великого збору ООН.
- ** Праця підписана псевдо — С. Орелюк.
- ²⁸⁹ *Орелюк С.* Наш шлях боротьби. — Ч. I. — Б.м., б.р. — С. 49.
- ²⁹⁰ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 143.
- ²⁹¹ Там само. — С. 147.
- ²⁹² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. — Т. 1. — Кн. вторая. — С. 159.
- ²⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 16.
- ²⁹⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. — Т. 1. — Кн. вторая. — С. 86, 194, 240.
- ²⁹⁵ Там само. — С. 154, 234—235.
- ²⁹⁶ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 160.

- ²⁹⁷ Див.: Герасимов Г.И. “Мобилизация есть война...” Мобилизационная готовность РККА и начальный период Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. — 1999. — № 3. — С. 9.
- ²⁹⁸ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... — С. 512.
- ²⁹⁹ Правда. — 1941. — 4 июля.
- ³⁰⁰ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 100. — Арк. 312.
- ³⁰¹ Там само.
- ³⁰² Там само.
- ³⁰³ Там само. — Спр. 103. — Арк. 391.
- ³⁰⁴ Dallin A. German Rule in Russia. — London, 1957. — P. 427.
- ³⁰⁵ Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна : У 2 кн. Кн. 2. — К., 1990. — С. 202.
- ³⁰⁶ Там само. — С. 210—211.
- ³⁰⁷ Див.: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996. — 217—219; Wak in the East. The Russo-German Conflict, 1941—1945. New York, 1977. — P. 12—14.
- ³⁰⁸ Докладніше про це див.: Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... — С. 497—500.
- ³⁰⁹ Винниченко В. Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП(б) // Дружба народов. — 1989. — № 12. — С. 204.
- ³¹⁰ Dallin A. German Rule in Russia... — P. 119.
- ³¹¹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 98. — Арк. 252.
- ³¹² Там само. — Арк. 933.
- ³¹³ Там само. — Арк. 141.
- ³¹⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 527. — Арк. 3; Armstrong J. Ukrainian Nationalism. 1939—1945. — New-York, 1955. — P. 99—100. Дзюба В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Штрихи до політичного портрета. — К.: Інститут історії України, 1995. — С. 17—20.
- ³¹⁵ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 98. — Арк. 933.
- ³¹⁶ Там само. — Спр. 100. — Арк. 136.
- ³¹⁷ Там само.
- ³¹⁸ Там само.
- ³¹⁹ Архів Міністерства Оборони Російської Федерації (Далі АМОРФ.). — Ф. 228. — Оп. 710. — Спр. 34. — Арк. 107. Непоодинокими були випадки дезертирування і переходу на бік німців і серед представників інших національностей західних областей України та Білорусії. Ось кілька характерних приклади: на Західному фронті 31 серпня 1941 р. у полон здалося 261 особа нового поповнення із західних областей Білорусії. Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 101. — Арк. 306. У Харківському військовому окрузі восени 1941 р. було заарештовано 10 поляків, які готувалися до переходу на бік німців під час військових дій. Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 102. — Арк. 60—61.
- ³²⁰ Національні відносини в Україні у XX столітті: Зб. документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 340—341.
- ³²¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 627. — Арк. 74.
- ³²² РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 104. — Арк. 145.
- ³²³ Докладніше про це див.: Гриневич В. Українські німці в період Другої світової війни (1939—1945) // Діалог. — 2000. — № 1. — С. 159—160.
- ³²⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 103. — Арк. 384.
- ³²⁵ Там само. — Спр. 101. — Арк. 242.
- ³²⁶ Там само. Зауважимо, що нелояльність до радянської влади виявили в цей період і представники мусульманських народів. Згідно з німецькими даними, серед перебіжчиків-військових чимало було уродженців Середньої Азії, Кавказу, Поволжя. Див.: Ethnic Minorities in the Red Army: Assert or Liability? /ED. Alexiev A. Wimbush E. — Boulder and London, 1988. — P. 62. Найбільш яскраво

здавалися цілі дивізії, укомплектовані переважно представниками закавказьких народів. Це спричинило хвилю обурення в Червоній армії, посиливши неприязнь до “нацменів”. Головпур був змушений офіційно засудити “шкідливий шовіністичний наклеп про природну, буцімто, нездатність узбеків, грузинів, армян та інш. добре воювати”. Див.: *Мурадян В.А.* Братство, скреплене кров'ю. — М., 1969. — С. 73, 75. Разом з тим, були видані таємні накази не концентрувати у великій кількості в одній частині “воїнів неросійської національності”. Див.: *Ethnic Minorities in the Red Army ...* — Р. 70.

³²⁷ Див.: *Seaton A.* The Russo-German War. 1941—1945. — London, 1971. — Р. 96. При цьому, сподіваючись, що ставлення німців до них буде милосерднішим, ніж до росіян, вони нерідко вигукували: “Українець, українець”.

³²⁸ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 99. — Арк. 84.

³²⁹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 103. — Арк. 141—146.

³³⁰ Там само. — Спр. 104. — Арк. 90.

³³¹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 9. — Спр. 102. — Арк. 49.

³³² Там само. — Арк. 20.

³³³ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 26. — Арк. 141—143. Тут цит.: *Николаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України). Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. (Далі — *Николаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії...). — К., 1999. — С. 13.

³³⁴ Там само.

³³⁵ Див.: *Муковський І.* Військова мобілізація в Україні. (Друга пол. 1941—перша пол. 1942.) // Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 1995. — С. 53—58.

³³⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 36. Тут цит.: *Николаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії... — С. 13.

³³⁷ Див.: *Гриневич В.* Українці у складі Червоної армії: кількісний аспект питання // Україна у другій світовій війні: Уроки історії і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 1995. — С. 59—60.

³³⁸ Див.: *Dubson V.* On the Problem of Evacuation of Soviet Jews in 1941 (New Archival Sources) // Jews in Eastern Europe. — 1999. — № 3 — Р. 39—41.

³³⁹ Евакуація 1941—1942 // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 144.

³⁴⁰ *Dubson V.* On the Problem of Evacuation of Soviet Jews in 1941... — Р. 46.

³⁴¹ *Ibid.* — Р. 47.

³⁴² *Ibid.* — Р. 51.

³⁴³ Евакуація 1941—1942 // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 144.

³⁴⁴ Див.: *Безсмертя.* Книга Пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 490—491.

³⁴⁵ Див.: *Николаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії... — С. 14—15.

³⁴⁶ *Dubson V.* On the Problem of Evacuation... Р. 53. Зокрема через це, а також тому, що серед евакуйованих до Уфи у складі закладів Української АН переважало російськомовне населення, в середовищі українських інтелігентів висловлювалися твердження, мовляв, справжні українці залишились в Україні. Див.: ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 122. — Арк. 23.

³⁴⁷ *Ibid.* — Р. 38.

³⁴⁸ *Ibid.* — Р. 53.

³⁴⁹ *Ibid.* — Р. 52. Відносно висока частка євреїв серед евакуйованих до радянського тилу надалі стала причиною творення чисельних антисемітських міфів на кшталт такого: “У той час, коли ми билися з ворогом, євреї воювали на Ташкент-

ському фронті” і т. ін. Див. про це докладніше: *Гриневиц В.* До питання про історіографію участі євреїв в Червоній армії у роки Другої світової війни // Запорозькі єврейські читання. Вып. 2. — Запорозьке, 1998. — С. 68—71.

³⁵⁰ Про переслідування та знущання над євреями в нацистській Німеччині напередодні її вторгнення на територію СРСР повідомляли в своїх листах родичам в Україні євреї з закордону. Це відзначали зведення НКВС, складені на основі перлюстрацій кореспонденції. “Що Гітлер робить з євреями, то не піддається опису...”, — йшлося в одному з таких листів. “З Німеччини отримую дуже погані звістки про те, як євреїв переслідують та обмежують у всьому... Євреї в Німеччині приречені на загибель...”, — відзначалося в іншому. Див.: Державний архів служби безпеки України. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 90. — Арк. 86—87.

³⁵¹ *Довженко О.* Україна в огні... — С. 168.

³⁵² Щоденник Аркадія Любченка... — С. 112.

³⁵³ *Довженко О.* Україна в огні... — С. 171.

³⁵⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 200. — Арк. 82. Цей виступ П. Панча див. також.: Там само. — Оп. 30. — Спр. 83. — Арк. 74—81.

³⁵⁵ Там само.

³⁵⁶ Див. про це докладно: *Гриневиц В.А.* Радянські військові мобілізації в Україні // *Гриневиц В., Гриневиц Л., Якимович Б.* Історія Українського війська... — С. 370—395.

³⁵⁷ *Косик В.* Україна і Німеччина у II світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Лондон. — 1993. — С. 338.

³⁵⁸ *Косик В.* — 338.

³⁵⁹ *Дорошенко М.І.* Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни. — Нью-Йорк, 1980. — С. 59.

³⁶⁰ *Довженко О.* Україна в огні ... — С. 229. “Прибулий до мене з фронту з-за Фастова Віктор Іванов плачучи розповідав, що не може воювати в своїй частині, адже його комбат ненавидить українців смертельною ненавистю, називає їх “слов’яни, брати-слов’яни — запроданці”, хоча сам, згідно з прізвиськом (закінчення на -ко), мабуть, українець. *Довженко О.* Україна в огні... — С. 230.

³⁶¹ Там само. — С. 243.

³⁶² Див про це: *Гриневиц В.А.* Вказ. вище праця.

³⁶³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 664. — Арк. 5.

³⁶⁴ АМОРФ. — Ф. 320. — Оп. 4532. — 58. — Арк. 283. Див. докладніше про це.: Українці в Червоній армії // Військове будівництво в Україні у XX столітті: Історичний нарис, події, портрети. — К., 2001. — С. 194—198.

³⁶⁵ War in the East. The Russo-German Conflict. 1941—1945. — New-York. — 1977. — Р. 101.

³⁶⁶ Див.: Політдонесення політвідділу 3-го УФ про настрої серед нового поповнення від липня 1944 р. АМОРФ. — Ф. 393. — Оп. 9023. — Спр. 23. — Арк. 296. Слід зазначити, що серед мобілізованого до Червоної армії місцевого населення, значну частину якого складало селянство, доволі поширеними були антиколгоспні настрої, які становили чи не найперше місце серед зафіксованих політвідділами т. зв. “ворожих висловлювань”. Останні класифікувалися за певними групами, як-от: “критика Червоної армії”, “вихвалювання ворога”, “націоналістичні”, “антирадянські” і т. ін. У своїх розмовах бійці нового поповнення, згадуючи про довоєнне життя, критикували колективізацію і намагалися впевнити себе у тому, що після перемоги повернення до старого бути не може, адже раніше всього було багато і всім вистачало, а за колгоспного ладу і радянської влади нічого не стало і населення голодує (рядовий П.Г. Степанов 237 сд, 38 А). — Там само. Специфічне міркування з цього приводу висловив рядовий 135-ї стрілецької дивізії М. Кузнецов. “Колгоспи було організовано силоміць, по-шкідницькому, тому після війни вони існувати не будуть. Англія і Америка не дозволять, щоб у нас існували колгоспи, які ведуть до зубожіння АМОРФ. — Ф. 393. — Оп. 9023. — Спр. 23. — Арк. 45. Серед “ворожих висловлювань”, що їх фіксували органи, зустрічалися й такі: “Якого ляду прийшла Червона армія нас визволя-

ти, хто її просив. При німцях нам жилося непогано. Отримали землю і багато хліба і податків не було". Там само.

³⁶⁷ Там само. — Ф. 243. — Оп. 2914. — Спр. 169. — Арк. 684.

³⁶⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 122. — Спр. 9. — Арк. 4.

³⁶⁹ Там само. — Ф. 236. — Оп. 2675. — Спр. 108. — Арк. 192.

³⁷⁰ Там само. — Спр. 78. — Арк. 344.

³⁷¹ Там само. — Ф. 1222. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.

³⁷² *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997. — С. 35—37.

³⁷³ *Гриневиц В.А.* Українці у складі Червоної армії. Кількісний аспект питання // У кн.: Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність / Матеріали міжнарод. наук. конф. — К., 1995. — С. 59—60.

³⁷⁴ У довоєнний період співвідношення за національностями було таким: на 1940 р. у радянських збройних силах налічувалося 61 % росіян, 19,6 % українців, 4,1 % білорусів. Однак національність і громадянська приналежність тут, очевидно, не співпадають. (Див.: *Бельков О.А.* Единой боевой семьей. — М., 1986. — С. 16).

³⁷⁵ В битвах за Советскую Украину. — К., 1985.

³⁷⁶ *Гриневиц В.А.* Назв. праця. — С. 62.

³⁷⁷ Боевое братство СССР: Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне. — К., 1989. — С. 10—11.

³⁷⁸ Пограничная застава. — М., 1978. — С. 111.

³⁷⁹ *Ковалев И.* Заставы стояли на смерти // Львовская правда. — 1991. — 22 июня.

³⁸⁰ Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне (1941 г.): Сб. док. и материалов. — М., 1976. — С. 253; *Чугунов А.И.* О тех, кто встретил войну на границе. — М., 1975. — С. 37.

³⁸¹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 70.

³⁸² Подвиг на віки. Місто-герой Київ. Книга Пам'яті України. — К., 2000. — С. 31—32.

³⁸³ *Родимцев А.И.* Твои, Отечество, сыны. — К., 1974. — С. 44.

³⁸⁴ Радянська Україна. — 1988. — 10 січня.

³⁸⁵ Подвиг на віки. Місто-герой Київ. — С. 34.

³⁸⁶ *Локтионов И.И.* Пинская и Днепровская флотилии в Великой Отечественной войне. — М., 1958. — С. 67—89.

³⁸⁷ Подвиг на віки. Місто-герой Київ. — С. 38.

³⁸⁸ *Гордиенко А.Н.* Командиры второй мировой войны. — Минск, 1998. — Ч. II. — С. 273—296.

³⁸⁹ Героической обороне Одессы 60 лет (1941—2001). — Одесса, 2001. — С. 345, 349.

³⁹⁰ Там само. — С. 346.

³⁹¹ 73 героических дня: хроника обороны Одессы в 1941 году. — 3-е изд. — Одесса, 1988. — С. 124.

³⁹² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 96.

³⁹³ Там само. — С. 97.

³⁹⁴ Там само. — С. 98.

³⁹⁵ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 100.

³⁹⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. — С. 101.

³⁹⁷ Там само. — С. 116.

³⁹⁸ Севастополь. Сб. — М., 1942. — С. 312, 313.

³⁹⁹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 105—107.

⁴⁰⁰ *Лелюшенко Д.Д.* Заря победы. — М., 1996. — С. 72.

⁴⁰¹ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь: В 2-х т. — М., 1987. — Т. 1. — С. 206.

⁴⁰² Герои твои, Херсонщина. — Симферополь, 1980. — С. 50, 51.

- ⁴⁰³ Герои Советского Союза Военно-Морского Флота: 1937—1945. — М., 1977. — С. 227.
- ⁴⁰⁴ Советские танковые войска (1941—1945): Воен.-ист. очерки. — М., 1973. — С. 114—115.
- ⁴⁰⁵ В битвах за Советскую Украину. — К., 1985
- ⁴⁰⁶ *Гриневиц В.А.* Назв. праця. — С. 60.
- ⁴⁰⁷ Боевое братство народов СССР: Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне. — К., 1989. — С. 10, 11.
- ⁴⁰⁸ *Муковський І.Т., Лисенко О.С.* Назв. праця. — С. 197.
- ⁴⁰⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. — В трех томах. — Том второй. — К., 1975. — С. 122, 123.
- ⁴¹⁰ *Муковський І.Т., Лисенко О.С.* Назв. праця. — С. 359.
- ⁴¹¹ *Гриневиц В.А.* Назв. праця. — С. 61.
- ⁴¹² Днепр — река героев. — Изд. второе, доп. — К., 1988. — С. 253, 262.
- ⁴¹³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. — Том второй. — С. 333.
- ⁴¹⁴ Визволена Київщина. Зб. — К., 1944. — С. 32.
- ⁴¹⁵ Військове будівництво в Україні у ХХ столітті : (Історичний нарис, події, портрети). — К., 2001. — С. 179.
- ⁴¹⁶ Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941—1945. — М., 1995. — С. 98, 99.
- ⁴¹⁷ Україна партизанська. 1941—1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. — К., 2001. — С. 8.
- ⁴¹⁸ *Хацкевич А.Ф., Крючок Р.Р.* Становление партизанского движения в Белоруссии и дружба народов СССР. — Минск, 1980. — С. 228; История СССР с древнейших времен до наших дней. — М., 1973. — Т. 10. — С. 187.
- ⁴¹⁹ *Боярский В.И.* Партизаны и армия. История утерянных возможностей. — Минск—Москва, 2001. — С. 81.
- ⁴²⁰ *Павлов В.* Генерал Орленко. — М., 1970. — С. 43.
- ⁴²¹ *Тронько П.Т.* Подвиг твоих отцов. — М., 1970. — С. 293.
- ⁴²² *Емлютин Д.В.* Шестьсот дней и ночей в тылу врага. — М., 1971. — С. 20.
- ⁴²³ *Зенина А.Н.* Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны 1941—1944. — К., 1985. — С. 35.
- ⁴²⁴ *Партизаны Брянщины:* Сб. док. и материалов о Брянском партизанском крае в годы Великой Отечественной войны. — Тула, 1970. — С. 144, 166.
- ⁴²⁵ *Гридчин И.И.* Партизанский набат. — К., 1983. — С. 33.
- ⁴²⁶ *Богатырь З.А.* Борьба в тылу врага. — М., 1969. — С. 134.
- ⁴²⁷ Партизаны Брянщины. — С. 5. В Брянском партизанском крае в годы Великой Отечественной войны. — Тула, 1970. — С. 144, 166.
- ^{427-а} *Гридчин И.И.* Партизанский набат. — К., 1983. — С. 33.
- ^{427-б} *Богатырь З.А.* Борьба в тылу врага. — М., 1969. — С. 134.
- ^{427-в} Партизаны Брянщины. — С. 5, 6.
- ⁴²⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945. — Т. 2. — С. 182.
- ⁴²⁹ *Пономаренко П.К.* Непокоренные! : Всенародная борьба в тылу фашистских захватчиков в Великой Отечественной войне. — М., 1975. — С. 42.
- ⁴³⁰ *Зенина А.Н.* Назв. праця. — С. 126.
- ⁴³¹ Шли на битву партизаны. — С. 270.
- ⁴³² Україна партизанська. 1941—1945. — С. 55, 64.
- ⁴³³ Там само. — С. 50.
- ⁴³⁴ ОУН—УПА в роки війни. Підбірка документів В. Сергійчука // Молодь України. — 1992. — 18 серпня.
- ⁴³⁵ Історія Українського війська. — 2-е вид. доп. — К., 1991. — С. 46.

- ⁴³⁶ Лисенко Олександр, Руденко Ніна. Українці в партизанському русі на території Росії // Діалог України і Росії. — С. 181—182.
- ⁴³⁷ Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. — К., 1985. — С. 61.
- ⁴³⁸ Лащенко П.И. История народного хозяйства СССР. — М., 1956. — Т. III. — С. 518.
- ⁴³⁹ Коваль М.В. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. — К., 1970. — С. 159.
- ⁴⁴⁰ Там само. — С. 159, 160.
- ⁴⁴¹ Гвардия тыла. Сб. воспоминаний. — М., 1962. — С. 102.
- ⁴⁴² Коваль М.В. Все — для перемоги. — С. 161, 162.
- ⁴⁴³ Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. — С. 70, 71.
- ⁴⁴⁴ Докучаев Г.А. Рабочий класс Сибири и Дальнего Востока в годы Великой Отечественной войны. — М., 1973. — С. 99.
- ⁴⁴⁵ Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. — С. 72, 73.
- ⁴⁴⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 27. — Арк. 54.
- ⁴⁴⁷ Там само.
- ⁴⁴⁸ Там само. — Арк. 73.
- ⁴⁴⁹ Там само.
- ⁴⁵⁰ Там само.
- ⁴⁵¹ РДВА. — Ф. 37849. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 18.
- ⁴⁵² Про це див.: Спецповідомлення НКВС КОВО від 20 травня 1941: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 97. — Арк. 124—125, а також доповнення до нього від 25 травня 1941. Там само. — Арк. 163—164.
- ⁴⁵³ Там само. Принагідно слід відзначити, що хоча серед місцевих мешканців і була поширена думка про те, що першим має напасти СРСР, проте перемоги у цій війні вони бажали Німеччині, позаяк вона має “звільнити їх від радянської влади”. Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 97. — Арк. 124. У свою чергу, не всім військовим було зрозумілим, з ким все ж таки доведеться воювати: з Німеччиною чи Великою Британією. (Останню ганили у пресі більше за всіх інших.: Див. також: Мельтюхов М... — С. 450).
- ⁴⁵⁴ Правда. — 1941. — 23 червня.
- ⁴⁵⁵ Ярославский О. Великая Отечественная война советского народа. — М., 1941.
- ⁴⁵⁶ Там само.
- ⁴⁵⁷ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 4. — Арк. 150.
- ⁴⁵⁸ Сталин И.В. Великая Отечественная война Советского Союза. — М., 1952. — С. 56.
- ⁴⁵⁹ Сталин И.В. Великая Отечественная война Советского Союза. — М., 1942. Надалі до 1952 року було здійснено ще п’ять видань.
- ⁴⁶⁰ Werth A. Russia at War... — P. 250.
- ⁴⁶¹ Русские шли волна за волной. Беседы американского профессора Урбана с бывшим послом в СССР А. Гарриманом (1979 г.) // Родина. — 1991. — С. 49. Подібні настрої були поширені в цей період серед широких верств населення від самих верхів до пересічних людей. Типові з цього приводу думки висловив сільський учитель історії і літератури з Горьковської області А. Копенін.: “Більшовики познущалися над священним словом народу — патріотизм, — писав він у 1941 р. у своєму щоденнику, — а зараз намагаються його піднести як донських козаків. Так, зараз народний гнів потрібен, як ніколи... Тільки старі коріння природи народу дають можливість триматися на фронті”. Див.: Родина. — 1996. — № 2. — С. 95.

⁴⁶² *Сталин И.В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. — М., 1952. — С. 40.

⁴⁶³ *Ленин В.И.* Главная задача наших дней // Полное собрание сочинений. — Т. 36. — С. 82.

⁴⁶⁴ Из Приказа Начальника ГПУКА от 10 декабря 1941 года // Родина. — 1991. — № 6—7. — С. 75.

⁴⁶⁵ *Верт А.* Россия в войне. 1941—1945. — М., 1967. — С. 423—424.

⁴⁶⁶ *Вишневский В.* Мы можем победить, должны победить и победим! // Вставай, страна огромная! — М., 1941. — С. 41.

⁴⁶⁷ Кремль боится войны // Родина. — 1991. — № 6—7. — С. 35.

⁴⁶⁸ *Werth A.* Russia at War... — P. 738—745.

⁴⁶⁹ Див. про погони: *Роцин Л.В.* Наши воинские символы. — М., 1989. — С. 70. “Погони — символы, що дають право на загальну повагу й накладають обов’язок бути прикладом організованості, дисципліни, обов’язок підтримувати і множити традиції російської армії”. Див.: Агитатор и пропагандист Красной армии. — 1943. — № 1. — С. 45.

⁴⁷⁰ Смена. — 1944. — № 3. — С. 7.

⁴⁷¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 181. — Арк. 42.

⁴⁷² Там само. — Арк. 44, 27, 32.

⁴⁷³ Див.: *Костирченко Г.* Тайная политика Сталина... — С. 194.

⁴⁷⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 35. — Арк. 37—38, 85.

⁴⁷⁵ Там само. — Спр. 340. — Арк. 51—55.

⁴⁷⁶ Зазначимо, що схожа тенденція в “німецькому питанні” спостерігалася в Росії і під час Першої світової війни. Тоді також шельмувалося все, що було пов’язано з німцями, їх культурою, мовою і традиціями. Нагадаємо, що з початком війни північна російська столиця була перейменована з Санкт-Петербурга в Петроград. Перейменування торкнулося й багатьох німецьких назв вулиць російських міст. У театрах знімалися з репертуару спектаклі німецьких драматургів. Утім, щось аналогічне до цього відбувалося в той період і в Берліні. — Див.: *Блументаль Ф.* Буржуазная политработа в мировой войне 1914—1918 гг. — М.—Л., 1928. — С. 52—54.

⁴⁷⁷ *Сталин И.О.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. — М., 1952. — С. 41.

⁴⁷⁸ Слід зазначити, що українські письменники також не пасли задніх у справі роздмухування антинімецьких настроїв і подекуди могли б дати фору навіть такому запеклому германофобу, яким визнавався в період війни відомий письменник Ілля Еренбург. Його публічний заклик “Вбий німця” був широко відомий в СРСР. Наприклад, український поет Павло Тичина у своєму вірші “Я утверждаюсь”, вперше надрукованому в “Радянській Україні” в період наступу Червоної армії в Україні, фактично закликав знищити всю Німеччину:

Німеччино, тремти, я розгортаюсь,

Тобі кладу я дошку гробову... Див.: Радянська Україна. — 1944. — 18 березня.

Згодом слово “Німеччина” було виправлено на “фашистська гидь”. Після звільнення України німців критикували ще й на класовий штиб: “Німці — кати паризької комуни”.

⁴⁷⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 5.

⁴⁸⁰ Там само.

⁴⁸¹ Там само.

⁴⁸² АМО РФ. — Ф. 244. — Оп. 2980. — Спр. 14. — Арк. 395. Там само.: Ф. 361. — Оп. 6092. — Спр. 110. — Арк. 20.

⁴⁸³ АМО РФ. — Ф. 244. — Оп. 2980. — Спр. 14. — Арк. 396. Після перевірки на початку 1944 р. політроботи у з’єднаннях 4-го Українського фронту він зро-

бив висновок про те, що там добре роз'яснюються традиції і воєнна звичага російської армії, однак це робиться зовсім недостатньо відносно Червоної армії.

⁴⁸⁴ АМО РФ. — Ф. 244. — Оп. 2980. — Спр. 74. — Арк. 157.

⁴⁸⁵ Там само. — Ф. 398. — Оп. 9023. — Спр. 48. — Арк. 290. Подібні настрої посилювалися із прийняттям Державного Гімну. “Знов повертаємося до відновлення Росії”, — ділилися враженням на політзаняттях з приводу вивчення тексту Гімну бійці 2-ї гвардійської армії. “Дивіться і впевнитесь, — сказав, прочитавши цей текст, один рядовик, — наступають старі часи. І так непомітно ми підійдемо до старих російських порядків”, — явно без захоплення, навіть із засудженням висновок він. Там само. — Ф. 244. — Оп. 2980. — Спр. 74. — Арк. 157. Газета 309-ї стрілецької дивізії “Во славу Родины” в статті “Гімн братерства і дружби народів СРСР” так пояснювала перші рядки гімну: “Сторіччями сплачувала і об'єднувала народи СРСР Велика Русь — український, білоруський, грузинський, туркменський, казахський і десятки інших народів, що населяють найвеличнішу в світі територію від Чорного до Білого моря і від Балтійського моря до Тихого океану... Великий російський народ повів народи Росії на штурм самодержавства і капіталізму. Російський народ дав братським народам велике щастя національного розвитку, державної самостійності”. Див.: Во славу Родине. — 1944. — 25 апреля.

⁴⁸⁶ *Сталин И.В.* О Великой Отечественной войне ... — С. 160—161.

⁴⁸⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза. — В 6 тт. — Т. 4. — М., 1962. — С. 632.

⁴⁸⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — 9-е изд., доп. и исправ. — М., 1985. — Т. 7. — С. 540.

⁴⁸⁹ История Великой Отечественной войны... — Т. 3. — С. 632.

⁴⁹⁰ Цит. за : *Мурадян В.А.* Боевое братство. — М., 1978. — С. 176.

⁴⁹¹ Там само. — С. 196—197.

⁴⁹² Про національні проблеми в Червоній армії див.: *Гриневич В.А.* Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков. — Диссертация на соиск. уч. степени канд. ист. наук. — К., 1994.

⁴⁹³ Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 года. О культуре личности и его последствиях // Неделя. — № 16. — 1989. — С. 11.

⁴⁹⁴ Правда. — 1941. — 24 июня.

⁴⁹⁵ Правда. — 1941. — 26 червня.

⁴⁹⁶ Правда. — 1941. — 28 червня.

⁴⁹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 17. — Арк. 11—15.

⁴⁹⁸ Там само.

⁴⁹⁹ Там само.

⁵⁰⁰ Центральный державный архив литературы и искусства Украины: Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. інв. № 1141/2.

⁵⁰¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 17. — Арк. 11—15.

⁵⁰² Там само.

⁵⁰³ Правда. — 1941. — 21 липня.

⁵⁰⁴ Правда. — 1941. — 17 липня.

⁵⁰⁵ *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки. — К., 2002. — С. 401.

⁵⁰⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 191. — Арк. 7.

⁵⁰⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 6. — Арк. 28—29. За згадками підпільників, на окупованих територіях панувала ситуація повного психологічного шоку, і лише щирі радянські патріоти могли виступити проти німців, не розраховуючи на життя і перемогу, а лише на смерть. Згідно з тим же документом, німе-

цький окупаційний режим «створив восени 1941 р. таку обстановку, за якої ворожі елементи усіх мастей: кулаки, націоналісти, зеленівці і частина деморалізованого селянства — пішли на службу до окупантів. А величезна більшість населення з переляку й жаху відмовилася від всілякої політики й боротьби, прикриваючи себе зовнішньою ворожістю до радянської влади». Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 121. — Арк. 2, 4, 5.

⁵⁰⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 47. — Арк. 1.

⁵⁰⁹ Див.: Справка про організацію роботи НКВС УРСР у зв'язку з тимчасовою окупацією території УРСР противником від 01.11.1941. — Там само. — Спр. 23. — Арк. 1—2. Водночас органи стежили за політичними настроями інтелігенції, вдаючись подекуди до оперативних заходів, як це сталося у випадках з арештами історика М. Марченка та художника О. Рубана. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 122. — Арк. 1—5.

⁵¹⁰ Наприклад, Театральне товариство мало об'єднати представників 65 театральних труп, які опинилися в евакуації. Зазначимо, що до війни в Україні працював 131 творчий колектив. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 175. — Арк. 155.

⁵¹¹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 47. — Арк. 5—6.

⁵¹² Хрущев Н.С. *Время. Люди. Власть*: (Воспоминания в 4-х кн.). — Т. 1. — М., 1999. — С. 468.

⁵¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 70. — Арк. 1—2.

⁵¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945. — Т. 2. — К., 1968. — С. 81. Принагідно відзначимо, що чимала частина наукового потенціалу України за різних причин лишилася на захопленій німцями території, де навіть була відновлена діяльність Української академії наук. За далеко не повними підрахунками лише в київському філіалі цієї академії перебувало 1139 вчених (3 академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших наукових співробітників тощо). З них історики і філологи склали 106 осіб. При цьому серед гуманітаріїв можна назвати такі відомі постаті, як професори-історики О. Оглоблін, К. Штепа, Н. Полонська-Василенко, філологи та фольклористи М. Грунський, П. Горецький, Б. Якубський, В. Маслов, та ін., а також письменник А. Любченко, малярі В. Кричевський, І. Іжакевич, скульптор і кінорежисер І. Кавалерідзе, член-кореспондент Академії архітектури І. Моргілевський та ін. У філіалі УАН у Львові перебували такі відомі науковці, як академіки-філологи М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат, професор-історик І. Крип'якевич та ін. Чимало науковців залишилися і в Харкові. Див.: *Верба І.* *Сторінки історії Української Академії наук в німецькій окупації* (Київ, 1941 — поч. 1942 рр.) // *Розбудова держави*. — № 3. — 1995. — С. 45.

⁵¹⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1 — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 164.

⁵¹⁶ Там само. — Арк. 163.

⁵¹⁷ Там само.

⁵¹⁸ Там само.

⁵¹⁹ Там само. — Арк. 162.

⁵²⁰ Інтерв'ю з В.С. Костенком (16 травня 1993 р. Київ).

⁵²¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 171.

⁵²² Там само. — Арк. 172.

⁵²³ Там само.

⁵²⁴ *Довженко О.* *Україна в огні. Кіноповість, щоденник*. — К., 1990. — С. 250.

⁵²⁵ Там само. — С. 134—135.

^{526-а} ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 83. — Арк. 155.

⁵²⁷ Там само. — Арк. 164.

⁵²⁷ Там само. — Арк. 164.

⁵²⁸ Наприклад, кінорежисер Л. Луков зі своєю групою відзняв у 1942 р. на Ташкентській кіностудії фільм з історії громадянської війни в Україні “Олександр Пархоменко”. Кінострічка М. Донського “Як гартувалася сталь” була присвячена “боротьбі українського народу з німецькими окупантами у 1918 році”. Вона була підготовлена в столиці Туркменії Ашхабаді, де знаходилась найбільша група працівників Київської кіностудії (177 осіб з власним кінообладнанням). В цьому ж місті працював над оборонною оперою “Полковник Стороженко” композитор Ю. Мейтус. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 65. — Арк. 10—11, 16. У 1943 році була вперше поставлена на сцені опера М. Вериківського “Наймичка” за мотивами поеми Т. Шевченка, написана кантата-симфонія А. Штогаренка “Україна моя” тощо. На черговій сесії АН УРСР, яка відбулася у січні 1943 р., з окремими доповідями, присвяченими питанням патріотизму, виступили провідні українські науковці й літератори. Так, М. Рильський розповідав про “Тему Вітчизни в творчості Пушкіна, Міцкевича і Шевченка”, П. Панч доповідав про “Український патріотизм у вітчизняних війнах проти німецьких загарбників”. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 83. — Арк. 107.

⁵²⁹ Див.: Україна в огні. Літературний альманах у 2-х тт. — Уфа, 1942. У кн. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 417—418.

⁵³⁰ Там само. — С. 416—422.

⁵³¹ Див.: Німчук В.В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. // Український правопис.: (Проект найновішої редакції). — К., 1999. — С. 242—333.

⁵³² Див.: Морозов А.М. Этническая программа гитлеризма в России // Урал в Великой Отечественной войне 1941—1945. — Екатеринбург, 1995. — С. 216—218.

⁵³³ Щоденник Аркадія Любченка. — Львів — Нью-Йорк, 1999. — С. 113.

⁵³⁴ Там само.

⁵³⁵ Стенограму наради див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 13. — Арк. 32—59.

⁵³⁶ Там само. — Арк. 32.

⁵³⁷ Там само. — Арк. 33.

⁵³⁸ Там само. — Арк. 35.

⁵³⁹ Там само. — Арк. 33. (До речі, новий російський правопис було прийнято у 1941 р.)

⁵⁴⁰ Там само. — Арк. 35.

⁵⁴¹ Там само. — Арк. 56.

⁵⁴² Там само. — Арк. 57.

⁵⁴³ Там само. — Арк. 37, 58.

⁵⁴⁴ Німчук В.В. Проблеми українського правопису ... — С. 286.

⁵⁴⁵ Довженко О. Україна в огні... — С. 130. Слід зазначити, що Олександр Петрович, як свідчать його щоденникові записи, часто замислювався над мовною проблемою. В незнанні і небажанні українців знати рідну мову, (літературу, історію) він, як і більшість української творчої еліти, вбачав сумні наслідки довоєнної політики партії, що призвела до втрати національної свідомості й патріотизму. “В університеті розмовляли (по-українськи — *Авт.*) тільки початківці й поети, — з гіркою згадував О. Довженко. — Решта вся по-руськи на радість Гітлеру.” Там само. — С. 136. Особливо прикро його вражала втрата національної свідомості представниками української інтелігенції. “Інженер, киянин, син українського професора медицини Іщенка, — записав Довженко 28. 04. 1942 р., — не знає, хто такий кращий прозаїк України Ю. Яновський. Не знає, що він написав. Україно, Україно, оце твої діти, твої квіти бур’янові, бур’яном забиті”. — Там само. — С. 141.

- ⁵⁴⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 15.
- ⁵⁴⁷ Це сталося на ювілейному пленумі Спілки радянських письменників України, що відбувся 7—10 січня 1943 р. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 78.
- ⁵⁴⁸ Це казав працівник видавництва ЦК КП(б)У Укрвидав Кобелецький. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 122. — Арк. 23.
- ⁵⁴⁹ *Джилас М.* Лицо тоталітаризма... — С. 88.
- ⁵⁵⁰ Там само.
- ⁵⁵¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 666. — Арк. 370. Є кілька редакцій з правками самого Хрущова цього виступу. Див.: Стенограма засідання пленуму ЦК КП(б)У 22—24 листопада 1944 р. Виступ М.С. Хрущова. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 667. — Арк. 1—38. Також кілька редакцій промови в: Спр. 666. — Арк. 339—437.
- ⁵⁵² Там само. — Арк. 430.
- ⁵⁵³ Там само. — Арк. 428.
- ⁵⁵⁴ Там само. — Арк. 370.
- ⁵⁵⁵ Там само. — Арк. 428.
- ⁵⁵⁶ Там само. — Арк. 413.
- ⁵⁵⁷ Там само. — Оп. 30. — Спр. 381. — Арк. 1.
- ⁵⁵⁸ Там само.
- ⁵⁵⁹ Там само.
- ⁵⁶⁰ Докладніше про діяльність Інституту історії в роки війни див.: У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936—1956 рр.): Зб. документів і матеріалів. У двох частинах. Частина I (1936—1944 рр.). — К., 1996.
- ⁵⁶¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 48. — Арк. 6—9.
- ⁵⁶² Там само. — Спр. 27. — Арк. 15.
- ⁵⁶³ Докладніше про це: *Юсова Н.* Початок перегляду істориками УРСР положень М.С. Грушевського про етнічну належність Київської Русі та її історико-культурну спадщину (Рукопис у друці).
- ⁵⁶⁴ *І ж.*: Генеза концепту “Давньоруська народність” у радянській історичній науці // Український історичний журнал. — № 6. — 2001. — С. 65—85.
- ⁵⁶⁵ Сигнальний екземпляр “Історії України” — Т. 1. Під редакцією проф. М. Петровського. 1942. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 50. — Арк. 2.
- ⁵⁶⁶ Там само. — Спр. 48. — Арк. 2. Відповідно до кон’юнктури часу Петровський також підкреслював, що “Богдан знав, як розправлятися з опозицією”. До війни історики Марченко, Н. Полянська-Василенко і О. Оглоблін стримували псевдонаукові домисли Петровського, проте наразі він був на коні.
- ⁵⁶⁷ Див.: *Рильський М.Т.* Зібрання творів.: У 20 т. — К., 1987. — Т. 17: Публіцистика. 1935—1952. — 116—134, 459. Радянська Україна. — 1944. — 10 грудня.
- ⁵⁶⁸ Радянська Україна. — 1944. — 10 грудня.
- ⁵⁶⁹ Там само.
- ⁵⁷⁰ Там само.
- ⁵⁷¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 514. — Арк. 19—20. К.З. Литвин також наголосив, що Рильський заслуговує на дієву критику в пресі. А 2 жовтня 1947 р. Ф. Єневич надрукував в “Радянській Україні” статтю “Про націоналістичні помилки М. Рильського”. Див.: Там само. — Спр. 709.
- ⁵⁷² Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 266. — Арк. 1—18.
- ⁵⁷³ Там само. — Арк. 1, 3.
- ⁵⁷⁴ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁷⁵ Там само. — Арк. 5.

⁵⁷⁶ Там само. — Арк. 9.

⁵⁷⁷ Показово, що майже паралельно з М. Рильським в узбецькому Самарканді відомий український радянський художник В. Касіян на честь визволення столиці створив у листопаді 1943 р. плакат “Київ наш!”. На майдані, на фоні собору св. Софії і пам’ятника Богдану Хмельницькому, стоїть літня людина у робочій роби, надягненій поперх вишиванки. Чоловік піднесеними до гори руками, з яких звисають розірвані кайдани, вітає танки й літаки з радянськими зірками. На прапорі, що майорить, написано українською мовою “Слава Сталіну!”, “Слава Червоній арміі!”. Отже, від Київської Русі — через козацьку державу Богдана — до робітничо-селянської радянської республіки з маршалом Сталінім, визволителем на чолі — так бачить маляр тяглість української держави. Див.: Фотоальбом: Відбудова Києва. Там само. — Оп. 23. — Спр. 758. — Арк. 3.

⁵⁷⁸ Див.: У лещатах тоталітаризму... — С. 23—35.

⁵⁷⁹ Свято киян. Мітинг у визволеному Києві. 27 листопада 1943 р. — Харків, 1943. Див. також: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 97. — Арк. 6. У зв’язку з річницею Жовтня та очікуваним визволенням республіки відомий радянський письменник О. Фадєєв виступив зі статтею, в якій складав дифірамби Україні, народ якої він за рівнем культури й цивілізації ставив вище деяких європейських країн і який разом з російським є будівничим радянської держави. При цьому письменник також не згадав про Білорусь. *Фадєєв А.* О советском патриотизме и национальной гордости народов СССР // Под знаменем марксизма. — № 11. — 1943. — 25 ноября.

⁵⁸⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 95. — Арк. 79.

⁵⁸¹ Там само. — Спр. 90. — Арк. 13.

⁵⁸² Київ. Фотоальбом... — С. 85.

⁵⁸³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 95. — Арк. 84.

⁵⁸⁴ Там само. — Арк. 87.

⁵⁸⁵ Там само. — Арк. 85.

⁵⁸⁶ Там само. — Спр. 68. — Арк. 71—72.

⁵⁸⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 212. — Арк. 35.

⁵⁸⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 340. — Арк. 5.

⁵⁸⁹ Шевченківський словник. У двох томах. — Т. 1. — К., 1978. — С. 107.

⁵⁹⁰ Там само. — С. 105.

⁵⁹¹ Там само. — С. 106.

⁵⁹² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 895. — Арк. 137—138.

⁵⁹³ Там само.

⁵⁹⁴ Там само. — Оп. 70. — Спр. 340. — Арк. 10.

⁵⁹⁵ Там само. — Арк. 13.

⁵⁹⁶ *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 83.

⁵⁹⁷ В короткому курсі історії України, що вийшов напередодні війни, окремих розділ було присвячено “Об’єднанню великого українського народу в єдиній українській державі”. Див.: Історія України: короткий курс. Київ, 1941.

⁵⁹⁸ Див.: *Сміт Е.* Національна ідентичність... — С. 83.

⁵⁹⁹ *Motył A.J.* Revolution, Nation, Empires. Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. — New-York. — 1999. — P. 76.

⁶⁰⁰ Радянська Україна. — 1943. — 19 лютого. Див. також.: Спецповідомлення органів НКВС про реагування української інтелігенції на статтю Корнійчука. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 100—106.

⁶⁰¹ Радянська Україна. — 1944. — 15 лютого.

⁶⁰² Там само. — 6 березня.

⁶⁰³ Там само. — 29 лютого; 1 березня (продовж.)

⁶⁰⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 33. Див. Про це також. Там само. — Арк. 63.: *Гриневич В., Гриневич Л. ... Якимович Б.* Історія українського війська... — С. 424—425.

⁶⁰⁵ Там само.

- ⁶⁰⁶ Там само. — Арк. 63.
- ⁶⁰⁷ Там само.
- ⁶⁰⁸ Там само. — Спр. 862. — Арк. 23—24.
- ⁶⁰⁹ Там само.
- ⁶¹⁰ Там само. — Арк. 26.
- ⁶¹¹ “Радянська Україна”. — 1945. — 30 червня.
- ⁶¹² На це звернув увагу О. Довженко у своєму щоденнику. “Це не українці, це хохли, — казала йому одна жінка в Россоші. — Українці там, в Харківській і Полтавській областях, а у нас не українці. Це хохли”. Див.: *Довженко О.* Україна в огні... — С. 191.
- ⁶¹³ *Motyl A.J.* Revolution, Nation, Empires. Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. New-York. — 1999. — Р. 79.
- ⁶¹⁴ Комсомольская правда. — 1943. — 13 юнія.
- ⁶¹⁵ Там само. — 8 мая.
- ⁶¹⁶ *Довженко О.* Україна в огні... — С. 145.
- ⁶¹⁷ Див.: *Сміт Е.* Національна ідентичність... — С. 85.
- ⁶¹⁸ Див.: ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 9. — Арк. 18—19.
- ⁶¹⁹ Там само. — Арк. 18.
- ⁶²⁰ Там само. — Арк. 18—19.
- ⁶²¹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 29. — Спр. 542. — Арк. 67—69. Тоді Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко підготував проект постанови ЦК КПРС “Про увічнення перемоги Червоної армії над білофінами”. Згідно з цим документом, в Карело-Фінській республіці, Ленінградській та Мурманській областях мало бути влаштовано 18 кладовищ і 422 братські могили, а також споруджено 11 окремих пам’ятників для Героїв Радянського Союзу та 2 — на загальних могилах Героїв Радянського Союзу. У сімох місцях планувалося спорудити монументи висотою до 65,5 м. На загал, на ці заходи уряд мав виділити: 300 тис. крб. на кладовища і 5 млн на пам’ятники Героям Радянського Союзу тощо. Закладання пам’ятників планувалося на 30 листопада 1940 р., а завершити спорудження передбачалося до червня 1941 р.
- ⁶²² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 463. — Арк. 20—21.
- ⁶²³ Як згадував М. Хрущов у своїх мемуарах, рана командуючого була важкою, проте не смертельною. Він навіть почав одужувати, однак раптово стан здоров’я Ватутіна ускладнився. Почалося запалення крові, й лікарі запросили у Сталіна дозвіл на застосування американського пеніциліну. Проте той відмовив, послаючись на те, що американські ліки можуть отруїти нашого командуючого. *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. : Воспоминания в 4-х кн. — Т. 1. — М., 1999. — С. 561—562. Див. про загибель Ватутіна також *Гриневич В., Гриневич Л.* ... *Якимович Б.* Історія українського війська... — С. 399—401.
- ⁶²⁴ *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть... — С. 564.
- ⁶²⁵ Див. про це докладніше: Боротьба Червоної армії з курганами — пам’ятниками в Західній Україні в 1944 р. // Розбудова держави. — 1997. — № 4. — С. 47—49.
- ⁶²⁶ Лист Хрущова до Сталіна від 25.03.1944 р. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 2.
- ⁶²⁷ Лист Хрущова до Сталіна з проханням дозволити проведення артсалютів у Києві від 28 лютого 1944 р. Див.: Там само. — Спр. 936. — Арк. 28—29.
- ⁶²⁸ Лист Хрущова до Сталіна від 26 липня 1944 р. — див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 45.
- ⁶²⁹ Про конвоювання військовополонених німецької армії по Києву. Повідомлення Берії до Сталіна від 17 серпня 1944 р. Див. : ДАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 66. — Арк. 227.
- ⁶³⁰ Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР Рясного — заст. наркома внутрішніх справ СРСР Круглова від 16 серпня 1944 р. Див.: Там само. — С. 228—231.

⁶³¹ Довженко О. Україна в огні... — С. 221. Про утворення ордена Богдана Хмельницького див. також: *Гриневич В.* Як гетьман-“зрадник” став героєм // Пам’ятки України. — 1991. — № 5. — С. 4—7.

⁶³² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 463. — Арк. 3.

⁶³³ Там само. — Арк. 11.

⁶³⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 241. — Арк. 71.

⁶³⁵ Красная звезда. — 1943. — 12 октябрю.

⁶³⁶ Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question, 1938—1953. A Documentary Collection...—P. 146.

⁶³⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 91. — Арк. 44.

⁶³⁸ Радянська Україна. — 1944. — 18 січня.

⁶³⁹ Там само.

⁶⁴⁰ Там само. На контрасті з Хмельницьким подавався в цій статті образ гетьмана І. Мазепи, який насмілювався замахнутися на дружбу з Москвою. Цим образом актуалізувалася тема зрадництва. “Не зможуть жалюгідні спроби зрадників типу Мазепи, — наголошувала “Радянська Україна”, — які 200 років тому продалися інтервенту Карлу XII, і такі ж жалюгідні і нікчемні сьогоднішні спроби хололів і мерзенних запроданців типу бандер, мельників, бульб роз’єднати вікову дружбу російського і українського народів. Там само.

⁶⁴¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 784. — Арк. 2—18.

⁶⁴² На початку 1944 року українські поети отримали персональні завдання написати до цієї події “Колективну поему-лист товаришеві Сталіну про визволення України від німецьких загарбників”. За планом вона мала складатися із 12 розділів, кожен з яких (по 80—100 рядків) писав окремий автор. Поема повинна була охоплювати період від “Розквіту України напередодні війни” — через основні етапи війни і аж до “Відбудови”. Завершальний розділ — “Спасибі Сталіну” — було доручено написати М. Рильському. Авторами розділів були відповідно: А. Малишко, П. Усенко, М. Бажан, С. Крижанівський, М. Шеремет, В. Сосюра, П. Тичина, Л. Дмитерко, С. Воскресенко, Т. Масенко, Я. Городський, М. Рильський. Див. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 85. — Арк. 63—65.

⁶⁴³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 784. — Арк. 2—4.

⁶⁴⁴ Там само.

⁶⁴⁵ Там само. — Арк. 9.

⁶⁴⁶ Там само.

⁶⁴⁷ Там само. — Арк. 10.

⁶⁴⁸ Ідея заснування цієї нагороди прийшла до влади знизу. В листі, надісланому із діючої армії до М. Хрущова від 2.06.1944 р., майор Нечаєв зазначав, що “дуже багато бійців у зв’язку із визволенням України на щось очікують”, і пропонував встановити нову медаль “За визволення України”. До листа додавався навіть проект цієї медалі. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — 68. — Арк. 17—18. Проте ані відзнаку на честь визволення Києва, ані медаль на честь визволення України так і не було запроваджено. Так само, як і не була прийнята пропозиція Хрущова про надання права Верховній Раді УРСР нагороджувати Почесним Червоним прапором УРСР частини і з’єднання за визволення українських міст і Почесною Бойовою грамотою УРСР бійців і командирів. Див.: *Сергійчук В.* Медаль, якої Сталін позбавив мільйони // Військо України. — 1993. — № 7. — С. 87—90. А ось медаль “За оборону Києва” була заснована в 1961 р. вже за часів правління Хрущова і за його цілковитої підтримки. Трагічна Київська оборона асоціювалася у більшості радянських маршалів з величезною поразкою і ганьбою, панічним відступом військ, а також з керівництвом цією обороною генералом-зрадником А.Власовим і навряд чи без цієї підтримки мала шанс на таке вшанування.

⁶⁴⁹ Там само. — Арк. 10—11.

⁶⁵⁰ Там само. — Арк. 20.

⁶⁵¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 784. — Арк. 17—21.

⁶⁵² Там само. — Арк. 21.

⁶⁵³ Про міф війни див.: *Tumarkin N. The Living and The Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia.* — New-York, 1994. — 242 p.; *Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and The Fate of the Bolshevik Revolution.* — Princeton. — 2001. — 416 p.

⁶⁵⁴ *Сміт Е.* Національна ідентичність... — С. 85. “Гімн — це пісня, яка єднає під одним прапором націю в найважливіші урочисті хвилини її життя. Він є символом національного єднання всіх громадян як національний герб чи прапор, але сприймається вухом, а не оком”. Ця цитата взята з довідки про національні гімни, підготовленої 06.10.1943 за дорученням Урядової комісії по створенню державного гімну СРСР. Див.: Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 217. — Арк. 11—12.

⁶⁵⁵ На загал в конкурсі брали участь більше 40 поетів і 160 композиторів, які представили близько 500 гімнів. Див.: *Годовкин Б.* Патриотическая песнь // Литературная газета. — 1990. — 28 февраля. — С. 8.

⁶⁵⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 217. — Арк. 1.

⁶⁵⁷ Там само. — Арк. 2.

⁶⁵⁸ Там само. — Арк. 3.

⁶⁵⁹ Там само. — Спр. 218. — Арк. 19.

⁶⁶⁰ Там само. — Спр. 217. — Арк. 7—10.

⁶⁶¹ Там само. — Арк. 11—12.

⁶⁶² Там само. — Спр. 300. — Арк. 1—12

⁶⁶³ Там само. — Арк. 1.

⁶⁶⁴ Там само. — Спр. 218. — Арк. 53.

⁶⁶⁵ Там само. — Арк. 65. М. Голодний поєднав у єдине ціле історичну спадщину Росії, вирішальну роль останньої у творенні СРСР і радянського устрою. “Отчизну хранит завещали нам деды // Россия республикам стала сестрой // Советы нам стали оплотом победы // И крепче гранита незыблемый строй” див.: Там само. — Спр. 217. — Арк. 7. Наведемо ще кілька прикладів з числа запропонованих на конкурс.

В битвах с врагом на века прославлена // Русская наша земля.

Гением Ленина, Разумом Сталина // Светят нам звезды Кремля (Васильев С.)

Мы русский народ полюбили // Как первенца нашей семьи,

И подвиг его не забыли // Во славу советской земли (Шилов А., слова; Александров, музыка)

Во главе Союза стран могучих // Ты, о Русь, и крепок наш союз

Мощь его, стезей трудов кипучих, // Нас ведет вперед и вперед!

Стойкость в битве и верность отчизне, // Русских сил источник святой.

И вовек сияет солнце жизни // Счастья света над древней Москвой.

(С. Тархов) Див.: Там само. — Спр. 300. — Арк. 89.

⁶⁶⁶ Там само. — Спр. 218. — Арк. 56.

⁶⁶⁷ *Александров В.* Как создавался гимн Советского Союза // Москва. — 1988. — № 3. — С. 193.

⁶⁶⁸ Див.: *Поляновский Г. А. В.* Александров. — М., 1948. — С. 50.

⁶⁶⁹ Див.: *В. Александров.* Как создавался гимн Советского Союза... — С. 191.

⁶⁷⁰ Там само. — 190.

⁶⁷¹ Там само. — С. 190—194.

⁶⁷² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 217. — Арк. 14.

⁶⁷³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 875. — Арк. 1.

⁶⁷⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 218. — Арк. 288.

⁶⁷⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 19. Українська мова така близька до спорідненої їй російської, — вважав дописувач, — що нема потреби

при перекладі навіть змінювати словесну структуру, як це зробив Бажан, і пропонував свій “русько-руський” варіант перекладу. Там само.

⁶⁷⁶ Правда. — 1943. — 22 декабля.

⁶⁷⁷ *Боффа Д.* История Советского Союза. — В 2-х тт. — М.: 1990. — Т. 2. — С. 174.

⁶⁷⁸ Про це записав у своєму щоденнику О. Довженко 5 листопада 1943 р. Сам він тоді ж запропонував М. Хрущову створити герби всіх українських міст. Див.: *Довженко О.* Україна в огні... — С. 224.

⁶⁷⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 300. — Арк. 12.

⁶⁸⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 13.

⁶⁸¹ Там само. — Спр. 262. — Арк. 22.

⁶⁸² Там само. — Спр. 261. — Арк. 26.

⁶⁸³ Там само. — Арк. 29.

⁶⁸⁴ Там само.

⁶⁸⁵ Там само. — Оп. 30. — Спр. 85. — Арк. 15.

⁶⁸⁶ Там само. — Арк. 25. Зазначимо, що тут зроблена заміна тепер вже “споконвічно російської” річки Дон на Донець.

⁶⁸⁷ Там само. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 15.

⁶⁸⁸ Там само. — Арк. 109.

⁶⁸⁹ Там само. — Арк. 2.

⁶⁹⁰ Там само. — Арк. 20.

⁶⁹¹ Там само. — Арк. 59, 79.

⁶⁹² Там само. — 23.

⁶⁹³ Там само. — Арк. 12.

⁶⁹⁴ Там само. — Арк. 10.

⁶⁹⁵ Там само. — Оп. 30. — Спр. 85. — Арк. 7.

⁶⁹⁶ Там само. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 25.

⁶⁹⁷ Див.: Радянська енциклопедія історії України. — В 6-ти томах. — К., 1971. — Т. 3. — С. 446.

⁶⁹⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 4. — Арк. 126.

⁶⁹⁹ *Костирченко Г.В.* Тайная политика Сталина... — С. 253.

⁷⁰⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 3.

⁷⁰¹ *Bilinsky Y.* The Second Soviet Republic : The Ukraine after World War II. New Brunswick, 1964. Pp. 15—16.

⁷⁰² *Тичина П.* Патріотизм у творчості Мажит Гафурі // Наукові записки: Інститут мови і літератури АН УРСР. — Уфа, 1943. — С. 59.

⁷⁰³ Там само. Складність питання полягала у тому, що влада водночас залучала представників творчої еліти до активної критики українських націоналістів, примушуючи їх водночас виступати і творцями малоросійства. Той самий П. Тичина навесні 1943 року підготував статтю — відповідь на заклик Українського канадського комітету створити під німецькою егідою автономну Українську державу. Аргументація Тичини проти цієї ідеї ґрунтувалася передусім на тому, що в силу геополітичних чинників не під силу “такій невеличкій державі, як Україна” (!), яка до того ж не має власної армії, протистояти хижим сусідам. Роблячи історичний екскурс, автор звертається до часів Данила Галицького, який “мав піти навіть на союз із Папою”, просив князя погодитись на таку “жахливу для самостійності річ, як унію православної церкви з церквою католицькою”. Поет-наркою згадує тут про Центральну Раду та Гетьманат, які перетворили Україну на “колонію” Німеччини. На кінець він зробить висновок, що слабенькій Україні потрібен союз із “великим прогресивним сусідом на рівноправних засадах”. І, звісна річ, таким сусідом-союзником міг бути лише СРСР. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 95. — Арк. 32—41.

⁷⁰⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 83. — Арк. 79.

⁷⁰⁵ Довженко О. Україна в огні... — С. 226.

⁷⁰⁶ Там само. — С. 181. Щоденниковий запис від 12.06.1942 р. Дивись також критику партократами.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 84. — Арк. 94.

⁷⁰⁷ Довженко О. Україна в огні... — С. 174.

⁷⁰⁸ Там само. — С. 162.

⁷⁰⁹ Там само. — С. 133. Чи ще так: “Єдина країна у світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, — це Україна. Де ж народжуватися, де плодитися дезертирам, як не у нас? Не судити їх, а просити пробачення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час.” (С. 135.)

⁷¹⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 293. — Арк. 21. У повісті показані наслідки цього духовного каліцтва. Українські селяни, запряжені німцями у ярмо, розмовляють між собою: “Так колись в історії, кажуть, запрягали нашого брата не раз.

— Хто?

— Богдан Хмельницький. О, великий злодюга був! В музеї в Чернігові шабля його висіла перед війною. Там був такий напис: “Шабля відомого ката українського народу Богдана Хмельницького, який, Богдан, придушив народну революцію у тисяча шістсот якомусь там році”. Так, шабля під склом, а дванадцять його портретів у підвалі заперті. Нікому не показували. Кажуть, що портрети ті туман наводять на людей. Там само. — Арк. 28.

⁷¹¹ Довженко О. Україна в огні... — С. 28.

⁷¹² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 293. — Арк. 23. Довженко був тут не поодиноким у своїх думках. Під час війни, особливо в період катастроф початкового періоду, коли з партії та її вождів спав ореол святості й безпомилковості, інтелігенція почала підіймати питання про причини поразок, і все частіше висловлювалась думка про хиби в політиці партії, в тому числі й щодо патріотичного виховання населення. Як свідчили донесення спецорганів про політичні настрої української інтелігенції, евакуйованої до Уфи, доволі критичні щодо влади. Серед вершків української наукової еліти, старої інтелігенції зустрічалися справжні фрондери, які не боялися жорстких висловлювань щодо влади та її керівників. Наприклад, академік русофіл М. Крилов критикував партію за розкладання моральних підвалин суспільства, погане життя селян і робітників, “перетворення Росії, — як він казав, — у великий комуністичний підвал”. “Відрізали від світу, — обурювався академік у приватній розмові в січні 1943, — і хочемо зробити рай у льоху. Будувати щасливе життя можна лишень за умов вільного розвитку особи, а росіяни зробили піддослідними песиками Павлова”. Див.: ЦДАГОУ. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 15—16. Він також вважав, що кінець війни принесе більшу свободу людям і приведе до демократизації країни за західним взірцем. “Переможемо не ми — компартія, — наголошував він, — а народ російський переможе”. Там само. — Арк. 7. Так само член-кореспондент академії архітектури СРСР українець Заболотний висловлював критичні зауваження відносно політики партії щодо заборони церкви, розкуркулення та насадження колгоспів. “Від куркуля більше толку, ніж від колгоспу”, — казав він 6.11.1942. — До війни робили багато того, що не слід”. Там само. — Арк. 64—65.

⁷¹³ Високо оцінюючи самого М. Хрущова, його оточення Довженко вважає “слабким і малоініціативним” (Довженко О. Україна в огні... — С. 225), зазначає, що теперішня влада значно програє на фоні навіть попередньої, довоєнної, серед якої хоча б були особистості. Наразі “спрошення обнялося з простотою”, констатує письменник (Там само. — С. 211.)

⁷¹⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 293. — 35.

⁷¹⁵ Довженко О. Україна в огні... — С. 226.

⁷¹⁶ Докладніше про цькування Довженка див.: *Коваль М.В.* Справа Олександра Довженка // Укр. іст. журн. — 1994. — № 4. — С. 108—119.

⁷¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 200. — Арк. 86. Певною спробою реабілітуватися стала для Довженка робота над “Сержантом Орлюком” — проектом кінопостанови, над яким він почав працювати в 1944. У сценарії мали оспівуватися дружба між російським і українським народами й боротьба з українськими націоналістами, проте це вже не могло його врятувати. Див.: Там само. — Оп. 30. — Спр. 84. — Арк. 92.

⁷¹⁸ Там само. — Оп. 70. — Спр. 200. — Арк. 85.

⁷¹⁹ Там само. — Оп. 30. — Спр. 84. — Арк. 85. За іронією долі трохи більше року потому саме К. Литвину жалівся Ю. Яновський, переповідавши, що чув від Петровського, як в стінах Академії наук УРСР говорили: “Український націоналізм сходить під час війни за патріотизм, проте нічого, після війни з ним розправляться”. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 68. — Арк. 29 зв.

⁷²⁰ Цит. за: *Осадчук П.* Секретна справа рейху. ОУН-УПА в донесеннях німецької розвідки // Віче. — 1992. — № 4. — С. 141.

⁷²¹ Україна в роки Другої світової війни у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упорядкування і передмова В. Косика. — Львів, 1997. — Т. I. — С. 301—303, 344.

⁷²² Там само. — С. 362.

⁷²³ *Косик Володимир.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 187.

⁷²⁴ *Бутко Д.* Українська Автокефальна Церква — вічне джерело життя. — Саут — Бавнд-Брук, 1988. — С. 207.

⁷²⁵ *Мартирологія українських церков.* — В 4-х т. — Торонто; Балтимор, 1987. — Т. 1. Українська Повстанська Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронін. — Т. 1. — С. 681—683.

⁷²⁶ *Гордієнко В.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 111.

⁷²⁷ Волинь. — 1941. — 7 грудня.

⁷²⁸ *Гордієнко В.В.* Назв. праця. — С. 110—113.

⁷²⁹ Волинь. — 1941. — 7 грудня.

⁷³⁰ Там само. — 7 вересня.

⁷³¹ Там само. — 11 грудня.

⁷³² *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк — Бавнд-Брук, 1966. — Т. 4. — Ч. 2 (XX ст.). — С. 213, 214.

⁷³³ Волинь. — 1942. — 29 січня.

⁷³⁴ *Якунін Вадим.* За веру и Отечество. — Самара, 1995. — С. 17.

* Колишня назва держав, розташованих на східному узбережжі Середземного моря.

⁷³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 80—82.

⁷³⁶ Вінниця вісті. — 1942. — 21 травня.

⁷³⁷ *Власовський І.* Назв. праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 234.

⁷³⁸ *Поспеловський Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — С. 214.

⁷³⁹ *Heyer Friedrich.* Die Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Kцln-Braunsfeld, 1953. — S. 182, 190.

⁷⁴⁰ *Якунін Вадим.* Назв. праця. — С. 17; *Волошин Юрій.* Українська православна церква в роки нацистської окупації. — Полтава, 1997.

⁷⁴¹ *Heyer Friedrich.* Назв. праця. — С. 206.

⁷⁴² Там само. — С. 207.

⁷⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 195.

- ⁷⁴⁴ Alexeev W., Stavrou T.Y. The Great Revival. The Russian Church under German Occupation. Minneapolis, Minnesota, 1976. — p. 162.
- ⁷⁴⁵ Heyer Friedrich. Назв. праця. — S. 207.
- ⁷⁴⁶ Там само. — S. 204.
- ⁷⁴⁷ Alexeev W., Stavrou T.Y. Назв. праця. — p. 172.
- ⁷⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 22.
- ⁷⁴⁹ Голос Підкарпаття. — 1942. — 27 вересня.
- ⁷⁵⁰ Волинь. — 1942. — 1 березня.
- ⁷⁵¹ Пащенко Володимир. Православ'я у новітній історії України. — Полтава, 1997. — С. 43, 54.
- ⁷⁵² Волинь. — 1942. — 5 березня.
- ⁷⁵³ Там само. — 1941. — 1 грудня, 7 грудня; 1942. — 1 січня.
- ⁷⁵⁴ Там само. — 1942. — 12 березня, 19 березня.
- ⁷⁵⁵ Там само. — 1941. — 11 грудня.
- ⁷⁵⁶ Там само. — 1942. — 18 січня.
- ⁷⁵⁷ Вінницькі вісті. — 1942. — 25 січня.
- ⁷⁵⁸ Український голос. — 1941. — 20 листопада.
- ⁷⁵⁹ Волинь. — 1942. — 11 січня.
- ⁷⁶⁰ Там само. — 29 січня.
- ⁷⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 90. — Арк. 9—21.
- ⁷⁶² Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 555.
- ⁷⁶³ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939—1964 годах. — М., 1999. — С. 142.
- ⁷⁶⁴ Косик Володимир. Назв. праця. — С. 331.
- ⁷⁶⁵ Власовський І. Назв. праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 241—242.
- ⁷⁶⁶ Косик Володимир. Назв. праця. — С. 297—298; ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 476. — Арк. 972—974.
- ⁷⁶⁷ Власовський І. Назв. праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 246.
- ⁷⁶⁸ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 6991. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—10.
- ⁷⁶⁹ Журнал Московской патриархии. — 1943. — № 1. — С. 19.
- ⁷⁷⁰ ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 81.
- ⁷⁷¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 8.
- ⁷⁷² Там само. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 105.
- ⁷⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 94.
- ⁷⁷⁴ Там само. — Спр. 1. — Арк. 71.
- ⁷⁷⁵ ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 53. — Арк. 5—7; Спр. 4. — Арк. 14.
- ⁷⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 12.
- ⁷⁷⁷ Там само. — Арк. 42, 43.
- ⁷⁷⁸ Там само. — Арк. 69, 70.
- ⁷⁷⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 9, 9 зв.
- ⁷⁸⁰ Там само. — Спр. 8. — Арк. 15; Спр. 11. — Арк. 168.
- ⁷⁸¹ Там само. — Спр. 11. — Арк. 117.
- ⁷⁸² Там само. — Спр. 3. — Арк. 19, 20.
- ⁷⁸³ Рада у справах релігійних культів виконувала ті ж самі функції, що й Рада у справах РПЦ, але в її компетенції перебували всі неправославні конфесії.
- ⁷⁸⁴ Одинцов М.И. Путь длиной в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству. Государственно-церковные отношения в истории советского общества. — В кн.: На пути к свободе совести. — М., 1989. — С. 64.
- ⁷⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 84.
- ⁷⁸⁶ Там само. — Арк. 52—53.

- ⁷⁸⁷ Волошин Ю.В. Ліквідація Української греко-католицької церкви. — С. 337.
- ⁷⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп.3. — Спр. 13. — Арк. 57.
- ⁷⁸⁹ Там само. — Арк.58; Спр. 7. — Арк. 34; Волошин Ю.В. Назв. праця. — С. 342.
- ⁷⁹⁰ Там само. — Спр. 8. — Арк. 145—148.
- ⁷⁹¹ Там само. — Спр. 9. — Арк. 93, 94.
- ⁷⁹² Поспеловский Дмитрий. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР / Учебное пособие. — М., 1996. — С. 312.
- ⁷⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 4.
- ⁷⁹⁴ Журнал Московской патриархии. — 1946. — № 4. — С. 10.
- ⁷⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 92, 93.
- ⁷⁹⁶ Див.: Лисенко О.С. Церковне життя в Україні. 1943—1946 рр. — К., 1998. — С. 321.
- ⁷⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 887. — Арк. 23, 24.
- ⁷⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 59.
- ⁷⁹⁹ Волошин Ю.В. Назв. праця. — С. 348.
- ⁸⁰⁰ Цит. за кн.: Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — К., 1999. — С. 16.
- ⁸⁰¹ Замлинський В. З вірою в перемогу. — К., 1978. — С. 26.
- ⁸⁰² ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955. — (Мюнхен), 1955. — С. 57, 58.
- ⁸⁰³ Кентій А.В. Назв. праця. — С. 6, 7.
- ⁸⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 18.
- ⁸⁰⁵ Історія застерігає. Документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 229, 230.
- ⁸⁰⁶ Бутко С. Українсько-російські відносини у політиці ОУН і УПА: осінь 1943—1944 рр. // Сіверянський літопис. — 2002. — № 6 (48) листопад—грудень. — С. 11.
- ⁸⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 121. — Арк. 39.
- ⁸⁰⁸ В'юн Г. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві. — Б.м., 1973. — С. 30—50.
- ⁸⁰⁹ На зов Києва. — С. 470—475.
- ⁸¹⁰ Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 50—51.
- ⁸¹¹ Скоробагатів А.В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941—1943 рр.) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6. — С. 83—88.
- ⁸¹² Див.: Кентій А.В. Назв. праця. — С. 71.
- ⁸¹³ Історія застерігає. — С. 228.
- ⁸¹⁴ Кентій А.В. Назв. праця. — С. 67.
- ⁸¹⁵ Там само. — С. 61.
- ⁸¹⁶ Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1999. — С. 542, 543.
- ⁸¹⁷ Кентій А.В. Назв. праця. — С. 86.
- ⁸¹⁸ Косик Володимир. Назв. праця. — С. 534.
- ⁸¹⁹ Там само. — С. 197.
- ⁸²⁰ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 107.
- ⁸²¹ Там само. — Арк. 83.
- ⁸²² Там само. — Ф. 3206. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 20.
- ⁸²³ На зов Києва. — С. 323—329.
- ⁸²⁴ Потильчак Олександр. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні // Історія в школі. — 1998. — № 12. — С. 11.

- * Самостійників-державників.
- ⁸²⁵ *Мірчук Петро*. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — Львів, 1991. — С. 29.
- ⁸²⁶ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 94—95.
- ⁸²⁷ Там само. — С. 107.
- ⁸²⁸ Історія застерігає. — С. 233.
- ⁸²⁹ *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 69.
- ⁸³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 101—103.
- ⁸³¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955: Збірка документів. — С. 69.
- ⁸³² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 4.
- ⁸³³ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 123.
- ⁸³⁴ *Косик Володимир*. Назв. праця. — С. 574.
- ⁸³⁵ *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. — С. 138.
- ⁸³⁶ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 161.
- ⁸³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 342. — Арк. 23.
- ⁸³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 101—103.
- ⁸³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 376. — Арк. 152.
- ⁸⁴⁰ Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — К., 1994. — Кн. 2. — С. 389.
- ⁸⁴¹ *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія // Україна у Другій світовій війні. — К., 1997. — С. 312.
- ⁸⁴² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 173, 675, 648.
- ⁸⁴³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 27. — С. 205.
- ⁸⁴⁴ *Кентій А.В.* Українська Повстанська Армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 85.
- ⁸⁴⁵ *Кентій А.В.* Українська Повстанська Армія в 1942—1943 рр. — С. 206.
- ⁸⁴⁶ *Мірчук Петро*. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — С. 306—308.
- ⁸⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 1—4.
- * Й. Позичанюк керував політичним відділом Головної Команди УПА.
- ** Таку назву подає П. Потічний у ст. “Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни” // *Сучасність*. — 1992. — № 7. — С. 16. В інших виданнях (Літопис УПА, т. 8) праця Й. Позичанюка має назву “До питань боротьби за УССД”.
- ⁸⁴⁸ Літопис УПА. — Т. 8. — С. 203—207.
- ⁸⁴⁹ *Потічний Петро*. Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни // *Сучасність*. — 1992. — № 7. — С. 21.
- ⁸⁵⁰ Там само. — Т. 9. — С. 79—91.
- ⁸⁵¹ Там само. — С. 80.
- ⁸⁵² *Кентій А.В.* Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 — літо 1944 рр.). — У кн.: Проблема ОУН—УПА. Попередня історична довідка. — К., 2000. — С. 78.
- ⁸⁵³ Архів “У 40-річчя Української Повстанської Армії”. — Б.м., б.д. — С. 2, 3.
- ⁸⁵⁴ *Колесник А.* РОА — власовская армия. Судебное дело генерала А.А. Власова. — Харьков, 1990. — С. 99.
- ⁸⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 1.
- ⁸⁵⁶ Історія української еміграції. — К., 1997. — С. 365.
- ⁸⁵⁷ *Бедрій А.* Борець і мученик за Україну — д-р Володимир Горбовий. — Дрогобич, 1995. — С. 61.
- ⁸⁵⁸ Цит. за кн.: *Ковач А.* Українська визвольна боротьба і “власовщина”. — Німеччина: Б/в, 1948. — С. 50.
- ⁸⁵⁹ *Мірчук П.* У вирі воєнного лихоліття. — Львів, 1992. — С. 44.

- ⁸⁶⁰ Шанковський Л. Назн. праця. — С. 325.
- ⁸⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 20, зв.
- ⁸⁶² Русначенко Анатолій. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. — К., 2002. — С. 83, 84.
- ⁸⁶³ Бутко С.В. Проблеми міжнаціональних відносин у політиці ОУН і УПА // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. — К., 1995. — С. 199.
- ⁸⁶⁴ Там само. — С. 198.
- ⁸⁶⁵ Там само.
- * Головне командування і Головний військовий штаб УПА.
- ⁸⁶⁶ Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 — літо 1944 рр.). — С. 71, 84.
- ⁸⁶⁷ Там само. — С. 85.
- ⁸⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 45,46.
- ⁸⁶⁹ Мірчук Петро. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — С. 316, 317.
- ⁸⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1002. — Арк. 13.
- * В січні 1944 р. Провід ОУН (Бандери) інструктував свою сітку про необхідність заміни словосполучення “Український націоналізм”, не популярного на більшій частині території України, та “Українська революція”.
- ⁸⁷¹ Там само. — Спр. 929. — Арк. 11.
- ⁸⁷² Архів міністерства оборони Російської Федерації (АМО РФ). — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 3. — Арк. 47.
- ⁸⁷³ ОУН—УПА у Другій світовій війні // Укр. іст. журн. — 1995. — № 2. — С. 111.
- ⁸⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 926. — Арк. 72, 77.
- ⁸⁷⁵ ОУН—УПА у Другій світовій війні // Укр. іст. журн. — 1995. — № 2. — С. 111.
- ⁸⁷⁶ Бутко С.В. Проблеми міжнаціональних відносин у політиці ОУН і УПА // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. — К., 1995. — С. 199.
- ⁸⁷⁷ Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. // Матеріали Всеукр. наук. конф. — К., 1992. — С.193.
- ⁸⁷⁸ Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944—1945 рр. — С. 166, 167.
- ⁸⁷⁹ Там само. — С. 174.
- ⁸⁸⁰ Білас Іван. Форми та методи діяльності НКВС-МДБ у боротьбі проти ОУН—УПА // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. — С. 154, 155.
- ⁸⁸¹ Білас Іван. Каральні військові підрозділи НКВД—МГБ у боротьбі з ОУН—УПА. — С. 48.
- ⁸⁸² Винниченко Ігор. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. — Житомир, 1992. — С. 21—23.
- ⁸⁸³ ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упорядник В. Сергійчук. — К., 1996. — С. 131.
- ⁸⁸⁴ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр.: Нові документи і матеріали. — К., 1998. — С. 24—30.
- ⁸⁸⁵ Олійник Р. Українське питання на Кримській конференції. 1945 // Сучасність. — 1965. — Ч. 5. — С. 98.
- ⁸⁸⁶ Цит. за кн. Беднаржова Т. Агустин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. — Львів, 1995. — С. 227.
- ⁸⁸⁷ Правда. — 1944. — 28 янв. Див також: КПРС в резолюціях та рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980. — Т. 6. — С. 107.
- ⁸⁸⁸ Радянська Україна. — 1944. — 2 лютого.

⁸⁸⁹ Відповідно до ст.18-а, 18-б та до Конституції СРСР. Див.: Правда. — 1944. — 2 лютого. (До Конституції УРСР ці статті увійшли невдовзі ст.15-а та 15-б.) Радянська Україна. — 1944. — 6 березня. Зазначимо, що ще напередодні виступу В. Молотова, в розмові між Надзвичайним і повноважним послом США в Радянському Союзі А. Гарріманом та двома чиновниками з Наркомзаксправу СРСР, що відбулася 31 січня 1944 р., один з радянських дипломатичних бонз стверджував, що в кожній з союзних республік будуть утворені наркомати оборони і окремі армії, а інший висловив думку, що зміни в державному устрої СРСР мають на увазі практику Британської Співдружності. Див.: *Foreign Relation of the United States...* — P. 809.

⁸⁹⁰ Правда. — 1944. — 2 лютого.

⁸⁹¹ *Foreign Relation of the United States...* — Vol. IV — P. 120. Західні аналітики від самого початку не мали жодних ілюзій відносно меж, до яких може сягати “розширення прав союзних республік”. “Центральний контроль Москви, — зазначав в одному з документів керівник східноєвропейського відділу Держдепартаменту США К. Болен, — ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію, і, безумовно, так буде і надалі”. Ibid. — P. 811 “Якщо і буде створено союзно-республіканський наркомат, — сходився з ним у думці А. Гарріман, — він все одно буде керуватися та урядуватися центральним комісаріатом у Москві”. *Foreign Relation of the United States...* — Vol. IV — P. 821.

⁸⁹² *Сталин И.В.* Сочинения. — Т. 5. — С. 336.

⁸⁹³ ЦДАГОУ. — Ф. — 1. — Оп. 23. — Спр. 323. — Арк. 1.

⁸⁹⁴ Там само. — Арк. 2.

⁸⁹⁵ Там само. — Арк. 3—4.

⁸⁹⁶ *Foreign Relation of the United States...* — Vol. IV — P. 821.

⁸⁹⁷ *Kolko G.* The politics of War Allied Diplomacy and the World Crisis of 1943—1945. — London, 1968—1969. — P. 273.

⁸⁹⁸ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. В 2-х томах. — М., 1989. — Т. 2. — С. 166.

⁸⁹⁹ Там само.

⁹⁰⁰ *Olynyk S.D.* Soviet Federalism in Theory and Practice. A Dissertation. — Washington D.S., 1965. — P. 374.

⁹⁰¹ Радянська Україна. — 1944. — 15 лютого.

⁹⁰² Там само. — 1944. — 8 лютого. Про масштаби пропагандистської кампанії, присвяченої результатам проведення X сесії Верховної Ради СРСР та VI сесії Верховної Ради УРСР, свідчить і той факт, що лише у Харкові навесні 1944 р. у зв'язку з цими подіями було проведено 662 мітинги, в яких взяло участь 172 426 осіб, виступило 1911 осіб. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. — 1. — Оп. 70. — Спр. 206. — Арк. 21.

⁹⁰³ *Sullivant R.S.* Soviet Politics and the Ukraine. 1917—1957. — New-York, 1962. — P. 246.

⁹⁰⁴ *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question. 1938— 1951. A Documentary Collection.* — Kingston — New-York, 1987. — 175— 176.

⁹⁰⁵ ЦДАГОУ. — Ф. — 1. — Оп. 70. — Спр. 871. — Арк. 124—125.

⁹⁰⁶ *Ибрагимбейли Х.М.* Сказать правду о трагедии народов // Политическое образование. — 1989. — № 4. — С. 58—63.

⁹⁰⁷ *Межнациональные отношения: исторический опыт и исторические проблемы* // Политич.обр. — 1989. — № 8. — С. 37.

⁹⁰⁸ *Бугай Н.Ф.* Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. — 1990. — № 7. — С. 44.

⁹⁰⁹ Рад. Україна. — 1944. — 6 лютого.

⁹¹⁰ Історія Української РСР. У 8-ми томах 10 книгах. — Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945). — К., — 1977. — С. 484.

⁹¹¹ Рад. Україна. — 1944. — 15 лютого.

⁹¹² Foreign Relation of the United States... — P. 809.

⁹¹³ Ibid. — P. 829.

⁹¹⁴ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1992. — С. 335. Про зовнішньополітичну діяльність українських урядів див.: *Kis T.* Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR / Ukrain. — Ottawa, 1989. — P. 52—56.

⁹¹⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 713. — Арк. 64.

⁹¹⁶ Там само.

⁹¹⁷ Там само. — Арк. 65.

⁹¹⁸ Там само.

⁹¹⁹ Там само. — Арк. 66.

⁹²⁰ Там само.

⁹²¹ Там само. — Арк. 67.

⁹²² Там сам. — Арк. 1—6.

⁹²³ Там само.

⁹²⁴ Підраховано автором: Там само.

⁹²⁵ Там само. — Арк. 30.

⁹²⁶ Там само. — Арк. 33—35.

⁹²⁷ Там само. — Спр. 862. — Арк. 5—6.

⁹²⁸ Там само.

⁹²⁹ Там само. — Арк. 6.

⁹³⁰ Там само. — Арк. 7.

⁹³¹ Рад. Україна. — 1944. — 13 липня.

⁹³² Див. прим.: *Bilinsky Y.* The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II. — New Brunswick, 1964. — P. 381; *Aspaturian V.* The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. — Geneva — Paris, 1960. — P. 66.

⁹³³ *Троцкий Л.Д.* Об Украине // Комсомольское знамя. — 1990. — 2 нояб-ря.

⁹³⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1389. — Арк. 5.

⁹³⁵ Центральний Державний архів вищих органів України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4669. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 1—2.

⁹³⁶ Там само. — Арк. 1.

⁹³⁷ Там само.

⁹³⁸ Там само.

⁹³⁹ Там само. — Арк. 1зв.

⁹⁴⁰ Там само. — Арк. 1.

⁹⁴¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 713. — Арк. 30.

⁹⁴² Там само. — Арк. 58.

⁹⁴³ Правда. — 1945. — 29 мая.

⁹⁴⁴ Радянська Україна. — 1944. — 11 лютого.

⁹⁴⁵ *Aspaturian V.* Op. Cit. — P. 196.

⁹⁴⁶ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР и иностранными государствами. — М., 1955. — Т. XI. — С. 31—32.

⁹⁴⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 69. — Арк. 2. Відповідно до цієї Угоди з Польщі в Україну переселилося 482880 українців, а з УРСР до Польщі — понад 787 тис. осіб. Див.: Історія Української РСР. У 8-ми томах 10 книгах. — Т. 7... С. 381.

⁹⁴⁸ Двома основними аргументами з цього приводу були: а) невинуватість з правової точки зору дублювання в ній республіканських і союзних представників; б) те, що союзні республіки не здатні виконувати свої міжнародні повнова-

ження без дозволу і допомоги центру. “Дезінтеграція союзного НКЗС, — вважали британські аналітики, — не позбавить його філії в республіках здійснення центром функції надконтролю і, передусім, щодо проведення його зовнішньої політики”. Див.: *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question. 1938—1953. A Documentary Collection...* — P. 154—155.

⁹⁴⁹ Див. англо-американські дипломатичні документи з цього приводу: *Ibid.* — P. 188—190, 194—196, 197—198, 215.

⁹⁵⁰ *Aspaturian V.* Op. Cit. — P. 197.

⁹⁵¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1444. — Арк. 1.

⁹⁵² Там само. — Арк. 10.

⁹⁵³ Про те, що республіканські наркомати були бутафорськими, а їхні наркоми — “міністри з порожніми портфелями” (вислів В. Аспатуряна. — Див.: *Aspaturian V.* Op. Cit. — P. 190.), писав і О. Верт. У своїй книзі він згадував про відвідування ним у 1946 р. Міністерства закордонних справ Грузинської РСР. За його свідченням, розташоване в трьох-чотирьох кімнатах “імпровізоване” Міністерство не сприймалося всерйоз навіть його нечисленними працівниками. Див.: *Werth A.* Russia at War... — P. 978.

⁹⁵⁴ *Джилас М.* Указ. соч. — С. 87.

⁹⁵⁵ *Sawczuk K.* The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944—1950. — New-York and London, 1975. — P. 145. Див. також: *Сосновський М.* Україна на міжнародній арені. 1945—1965: Проблеми і перспективи української зовнішньої політики. — Торонто — Оттава, 1965; *Kis T.* Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR \ Ukraine. — Ottawa, 1989. — P. 47—75.

⁹⁵⁶ Див. про це докладно: *Л. Гриневич.* Військове будівництво в Радянській Україні (1917— поч. 30-х років XX ст.) та *В. Гриневич.* Військове будівництво в Радянській Україні (к.30-х — 80-ті рр. XX ст.) // *Гриневич В., Гриневич Л. ... Якимович Б.* Історія Українського війська. — Львів., 1996. — С. 10—467.

⁹⁵⁷ Там само. — С. 334. Див. також: КПСС о Вооруженных силах Советского Союза: Документы 1917—1968. — М., 1969; Национальные формирования в Вооруженных Силах СССР // Советская Военная энциклопедия. — Т. 5. — М., 1978. — С. 552—553.

⁹⁵⁸ Правда. — 1944. — 2 февраля.

⁹⁵⁹ Там само.

⁹⁶⁰ *Сталин И.В.* О Великой Отечественной войне... — С. 138.

⁹⁶¹ *Довженко О.* Україна в огні. Кіноповість. Щоденник. — К., 1990. — С. 194.

⁹⁶² РГАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 212. — Арк. 1.

⁹⁶³ Там само. Також повість критикувалась за те, що в ній, мовляв, перемога досягається ціною величезної кількості смертей, що має свідчити про бездарність командування тощо. Там само.

⁹⁶⁴ Радянська Україна. — 1944. — 9 лютого.

⁹⁶⁵ Там само. — 1944. — 17 березня.

⁹⁶⁶ Там само. — 1944. — 4 лютого.

⁹⁶⁷ *Foreign Relation of the United States...* — P. 812.

⁹⁶⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 63. — Арк. 139.

⁹⁶⁹ Там само.

⁹⁷⁰ Правда. — 1944. — 2 февраля; Радянська Україна. — 1944. — 7 березня.

⁹⁷¹ Радянська Україна. — 1944. — 12 березня.

⁹⁷² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 756. — Арк. 9.

⁹⁷³ “Бувало, приїдеш до Герасименка, — згадував Хрущов. — “Ну як, Василь Пилипович? Як Ростов?” Я завжди його звав українською, хоча він і російською добре розмовляв. Це була мила людина, яку я ще добре знав по до-

воєнному часу, коли він служив заступником командуючого Київським особливим військовим округом. “Та що Ростов? Ростов клятий ще стоїть”, — відповідає. Див: *Хрущев Н.С.* *Время. Люди. Власть.* (Воспоминания в 4-х кн.). — Т. 1. — М., 1999. — С. 455. Про В. Герасименка М. Хрущов також згадує на сторінках: 396, 419, 453—454, 456—457.

⁹⁷⁴ Про це розповідала дружина В. Герасименка.: Інтерв’ю від 30 квітня 1997 р. Київ. Остання також зазначала, що Василь Пилипович дружив з генералами Рибалком, Малиновським, а під час перебування у Києві товаришував з видатними діячами української культури Остапом Вишнею, О. Петрусенко та ін.

⁹⁷⁵ Інтерв’ю з В.С. Костенко. 16 травня 1993 р. Київ.

⁹⁷⁶ АМО РФ. — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 2. — Арк. 5.

⁹⁷⁷ Там само. — Арк. 5—11.

⁹⁷⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 10—11.

⁹⁷⁹ Там само. — Арк. 38—39. Повністю цей документ наведено в книзі: *Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б.* *Історія Українського війська...* — С. 439—440.

⁹⁸⁰ АМО РФ. — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 2. — Арк. 15—16.

⁹⁸¹ Там само. — Арк. 15.

⁹⁸² Там само. — Арк. 17.

⁹⁸³ Там само. — Спр. 25. — Арк. 10.

⁹⁸⁴ Там само. — Спр. 5. — Арк. 1.

⁹⁸⁵ Там само. — Спр. 18. — Арк. 113—116.

⁹⁸⁶ Там само. — Спр. 25. — Арк. 6.

⁹⁸⁷ Там само.

⁹⁸⁸ Там само. — Арк. 5.

⁹⁸⁹ Там само. — Арк. 4.

⁹⁹⁰ Там само.

⁹⁹¹ Підраховано автором. Див.: Там само. — Спр. 18. — Арк. 1—3.

⁹⁹² Там само. — Спр. 25. — Арк. 11. Лист В. Герасименка до Й. Сталіна від 28.06.1944 р. та підготовлений українським наркомом проект положення про народні Комісаріати Оборони СРСР зберігаються також у ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 35—36, 59—62.

⁹⁹³ АМО РФ. — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 25. — Арк. 12.

⁹⁹⁴ Там само. — Арк. 11—12.

⁹⁹⁵ Там само. — Арк. 12.

⁹⁹⁶ Там само. — Арк. 13—16.

⁹⁹⁷ Див.: *Л. Гриневич.* *Інститут уповноважених — проміжна ланка до повного позбавлення прав України у військовій сфері // Гриневич В., Гриневич Л. ... Якимович Б.* *Історія Українського війська...* — С. 216—229.

⁹⁹⁸ Інтерв’ю з дружиною В. Герасименка від 30 квітня 1997 р. Київ.

⁹⁹⁹ АМО РФ. — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 34. — Арк. 20.

¹⁰⁰⁰ Збірник Законів Української РСР. — К. — 1974. — Т. II.: 1938—1973 рр. — С. 64, 66. Серед різних байок, якими встиг обрости НКО за час свого існування і потому, слід згадати чутку про призначення на посаду наркома оборони Української РСР ушавленого українського партизана С. Ковпака, що в цілому відповідало духові хрущовської кадрової політики того часу. Ця чутка навіть згодом потрапила на сторінки поважних видань. (Див. прим.: *Subtelny O.* *Ukraine. A History.* Toronto-Buffalo-London. — 1990. — P. 477.) Жодних документальних підтверджень цьому факту досі не знайдено, хоча є свідочтва про те, що С. Ковпаку пропонували цю посаду і він відмовився, мовляв, “який з мене нарком оборони”. Є також згадки про те, що на сучасному Майдані Незалежності планувалося побудувати т. зв. Державну площу, в центрі якої мали бути розміщені будівлі НКЗС та НКО, і навіть проводився архітектурний конкурс на найкращий проект. Згадують також, що відомий митець І. Кавалерідзе

НАРИС ДРУГИЙ
Випробування: перевірка війною

зробив для фронтона будинку НКО барельєфи, які відбивали історичне військо минуле України. Через свою антипольську спрямованість вони немов би не сподобались польському комуністу В. Гомульці під час відвідань ним Києва, і їх розбили. Є також інформація, що буцімто була розроблена спеціальна військова форма для української армії і ескізи її моделей зберігаються у московських архівах.